T.C.

TRAKYA UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜTÜSÜ

BALKAN ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

REXHEP VOKA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

SİNDİ BİLİBASHİ

TEZ DANIŞMANI

ZEQİR KADRİU

EDİRNE 2020

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BALKAN ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

25/08/2020

Sindi BİLİBASHİ

Tezin Adı: Rexhep Voka'nın Hayatı ve Eserleri

Hazırlayan: Sindi Bilibashi

ÖZET

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı Arnavut halkı için en önemli dönemlerden biridir. Zira bu dönem Arnavutluk ulusal aydınlarının faaliyet dönemidir. Arnavut vatanseverlerin büyük bir grubundan, Tetova Dağlıkların'dan bir imam olan Rexhep Voka İstanbul'da eğitim görmüş ve gençliğinden ölümüne kadar aydınlar arasında önemli bir yere sahip olmuştur.

İmam Rexhep Voka, Manastır Vilayeti Müftüsü ve Medrese Muallimi olarak önemli görevlerde bulunmuştur. Voka'nın çalışmlarına baktığımız zaman ie öne çıkan *Mendime*- Düşünce adlı eseridir. Voka ayrıca kendisi tarafından derlenen Arnavutça alfabe el almıştır. Manastır, Ferizaj, Dibra vb. Kongreler gibi ulusal mitinglere katılmıştır. Tezin amacı Voka'nın bu faaliyetlerini tanımlamak ve fikirlerini yansıtmaktır. Bunu başarmanın yolu, takip ettiği aktivite-ideoloji bağlantısının analizi ile yapılır. Onun faaliyeti, hayatıyla ilgili yazılı belgelere dayanarak yorumlanırken, ideolojisi doğrudan edebi eserlerinden alınır. Ayrıca, Voka tarafından yazılmış eserler hakkında yorum yapmak için edebi, pedagojik ve didaktik analizi kullanacağız.

Beklediğimiz sonuçlar, Voka'nın ulusal faaliyetlerinin büyük rolünü göstermek ve eserlerinin edebi ve dilsel değerlerini tanımlamaktır.

Voka'nın Arnavutça alfabesinin derlenmesi, Arnavut okullarının açılması ve anadilde eğitim verilmesi gibi büyük vatansever kuruluşlarda önemli roller oynamıştır. Faaliyetleri sırasında Arnavutların ülkesinden ayrılmamaları ve yabancı düşmanlara boyun eğmemeleri ilkesi çerçevesinde hareket etmiştir. Tarihe ve halkına çok emek veren bir aktivist olduğu için Voka oldukça önemli bir şahsiyettir.

Anahtar Kelimeler: Rexhep Voka, Müftü, Ulusal Aydınlanma, Arnavut Alfabesi, Manastır Kongresi.

Name of Thesis: Life and Work's of Rexhep Voka

Prepared by: Sindi Bilibashi

ABSTRACT

The end of the 19th century and the beginning of the 20th century is one of the most important periods for the Albanian population. This is the period of activity of the Albanian national renaissance. Among the large group of Albanian patriots was Rexhep Voka, an imam from the Tetova Highlands, who had been educated in Istanbul and who had been an active actor in the Renaissance period since his youth until his death.

Rexhep Voka had held so many important positions as Imam, Mufti in the Vilayet of Manastir or even a teacher in a Madrasa. He had left behind written works as "Mendime" (Thoughts) and even an alphabet compiled by him. He had participated in national rallies such as the congress of Manastir, Ferizaj, Dibra, etc. The aim of the paper is to describe these activities of Voka and to reflect about his illuminist ideas. The way to achieve this is done through the analysis of the activity-ideology connection that he had followed. His activity is commented on based on written documents about his life, while his ideology is taken directly from his literary works. In addition, we will use literary, pedagogical and didactic analysis to comment on works written by Voka.

The conclusions we expect are to show the great role of Voka's national activity and to describe the literary and linguistic values of his works.

He played important roles in large patriotic organizations, where among the most important were the compilation of the Albanian alphabet, the opening of Albanian schools and teaching in mother tongue. During his activity he was guided by the principle of non-separation of Albanians and their non-submission by foreign enemies. He is important for history and an activist who has given a lot for his country.

Keywords: Rexhep Voka, Mufti, National Revival, Albanian Alphabet, Congress of Monastery.

TEŞEKKÜR

Arnavut vatandaşı olarak, Tiran Üniversitesi Türkoloji bölümünde Lisans eğitimimi 2018 yılında tamamladım. Okuduğum bölüm itibariyle ve geçmişte Arnavutluk topraklarının Osmanlı egemenliği altında bulunmasından dolayı yüksek lisans eğitimimi Türkiye'de devam ettirme kararı aldım. Bu sayede Türkoloji bölümünde gördüğüm eğitimi yüksek lisansta daha kalıcı kılma imkanına sahip oldum. Arnavutluk'tan Türkiye'ye gelmem ve Balkan Çalışmaları Anabilim Dalında eğitim görüyor olmamdan dolayı, Arnavutluğun dil gelişimi ve tarihi için çok kıymetli bir öneme sahip olan Rexhep Voka hakkında araştırma yapma konusunda merak uyandıran bir sürece girmiş bulunmaktayım.

Bu sebeple çalışmamda yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Zeqir Kadriu, kıymetli arkadaşım ve meslektaşım İbrahim Güngör, yanımdan hiç ayrılmayarak sevgisini ve desteğini esirgemeyen arkadaşlarıma ve her daim yanımda olan aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT II
TEŞEKKÜR III
FOTOĞRAF LİSTESİ V
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 3
REXHEP VOKAN'NIN HAYATI 3
1. Rexhep Voka'nın Doğduğu Yeri Olan Tetova Şehrinin Tarih Geçmişi 3
2. 1847 -1917 Döneminde Tetova Toplumun Sosyal Yapısı 6
3. Rexhep Voka'nın Doğumu ve Çocukluğu 7
4. Rexhep Voka'nın Ulusal Etkinliği 11
5. Manastır Vilayeti'nin Müftüsü Olarak Rexhep Voka 21
6. Arnavut Alfabesini Birleştirme Çabaları 30
7. Rexhep Voka'nın eserleri 52
8. Rexhep Voka'nın yaşamının son dönemi 55
İKİNCİ BÖLÜM 61
REXHEP VOKA'NIN İDEOLİJİSİ 61
1. Rexhep Voka'nın Aydınlanma ile İlgili Görüşleri 61
2. Hoca olarak Rexhep Voka 64
3. Voka'nın Pedagojik Çalışması 68
4. Günümüzde Arnavut Aydınların Rexhep Voka'ya Bakışı 74
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 80
REXHEP VOKA'NIN *MENDİME* ESERİNİN İNCELENMESİ 80
1. *Mendime* Eseri Genel Bir Bakış 80
2. *Lutje* -Dua Bölümü 83
3. *Din ve Dije* -Din ve Bilgi Bölümü 85
4. *Mëcijme* –Eğitim Bölümü 88
5. *E dita* – İkinci Bölümü 95
6. *Mendime* Eserinin Özeti 98
SONUÇ 102
KAYNAKÇA 105

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: Shipkovica'daki Arber Kilisesi'nin Yeri 41

Fotoğraf 2: Rexhep Voka'nın Kendisine Ait Alfabesi 27

Fotoğraf 3: Cumhurbaşkanı'nın Ödüllendirildiği Fotoğraf.....61

GİRİŞ

Arnavut toprakları, bağımsız bir devlet olma çabaları sırasında muhtelif yollardan geçmiştir. Siyasi ve ekonomik nedenler, Bizans İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu gibi birtakım büyük güçlerin egemenliği altına girmeye zorladı. Her dönem baskı altında olmalarına rağmen, devlet olarak konsolide edilmek için Balkan devletleri ile muhtelif koalisyonlar, hatta güçlü imparatorluklar ile ortaklıklar gibi önemli adımlar attılar. Bu koalisyonlar yurtsever çıkarlar için oluşturulmuş olsa da Arnavutluk Devleti için pek başarılı sayılmayacaktı.

Arnavutluk devletinin sahip olduğu mühim tarihi olaylara ve dönemlere ek olarak, bunlardan biride "Aydınlar" dönemidir. Bu dönemde, direkt Arnavutluk devletiyle ilgili birtakım kararlar verildi. Bu dönemde Arnavutluk'un ulusal kimliğini ve bağımsız bir millet talebini yaratmak için bir girişimde bulundu. Aydınlanma, bir alfabenin oluşturulması, tarih bilgisi, coğrafi yayılım vb. Eğitim yöntemleriyle Bağımsız Arnavutluk Devleti oluşturulmaya çalışıldı. O dönemde bu hedeflere ulaşmak için en stratejik ülkelerde örgütler, kongreler, komiteler ve sosyal gruplar oluşturuldu.

Rexhep Voka, en sansasyonel kongrelere ve en meşhur Arnavut toplumlarına katılmış, Arnavutluk'un devletine ve topraklarına katkıda bulunmuş aydın halktan biridir. Kuzey Makedonya'nın Arnavut topraklarında doğmuş olan Voka, II. Abdülhamit döneminde yüksek bir konuma sahipti. Manastır Vilayeti'nin müftüsü idi. Bu rolü yerine getirmenin yanı sıra, Arnavutluk bölgesi arasında ve dışında muhtelif yurtsever ve vatanseverlik faaliyetlerinde bulundu. Vatansever ruhu, onu Arnavut ulusunu ileriye taşımak için harekete geçirecekti. Katıldığı etkinlikler içinde Ferizaj Kongresi, Manastır Kongresi, Jön Türk Dağları'nın işgal ettiği Arnavut topraklarının serbest bırakılması için Sharri Dağları Referandumu, Dibra Kongresi ve Bükreş Kongresi vardı.

Bir Arnavut alfabesinin derlenmesi ve geride bıraktığı eserler Arnavut halkı için kültürel ve tarihi bir öneme sahiptir. Bu sebeple bu eserlerin amacının Arnavut nüfusunun geniş katmanını etkilemek olduğu söylenebilir. Bugünkü çalışmalar sırasında Aydınlanma fikirleri o vakit için son aşama uygar olmaktır. Çok yönlü bir kişilik olarak kabul edilecek Rexhep Voka'nın kişiliği, Arnavut halkının Sharri Dağlıkları alanındaki tahsil faaliyetleri ile kapsamlı bir hale gelecektir.

Rexhep Voka, müftü olarak görevine devam etmekle birlikte aynı zamanda siyasi fikirleriyle de ön plana çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Voka' Müftülüğün yanında Arnavutların siyasi tarihinde de önemli bir yere sahiptir.

Bu tezin amacı, aydınlanmada Rexhep Voka figürünün incelenmesidir. İlk olarak yayınlanmış ve yayınlanmamış gerçeklerle dolu olan politik ve yurtseverlik faaliyetleri incelenecektir. Voka'dan miras alınan eserler dilbilimsel olarak analiz edilecek, daha sonra pratik ve aydınlatıcı yönlerinede ayrılacaktır. İnsanlara vatansever farkındalık ve motivasyon için hizmet edecek pedagojik çalışmalar, kültürel ve eğitimsel bakış açısı öğretilecektir. Tez sırasında yazılı literatüre ek olarak Voka onuruna düzenlenen konferanslar da kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

REXHEP VOKA' NIN HAYATI

1. Rexhep Voka'nın Doğduğu Yer Olan Tetova Şehrinin Tarihi Geçmişi

Arnavutluk Aydınlanmasının en önemli isimlerinden biri olan Voka'nın doğduğu köye Shipkovica denilmektedir. Shipkovica, Tetova dağlıklarında bir köydür. Tarihi boyunca Tetova bölgesinde, Arnavut eğitiminin önde gelen isimleri burada dünyaya geldikleri için bir eğitim kaynağı olarak bilinmektedir. Bu köy için Rexhep Voka büyük bir öneme sahiptir. Voka'nın orada doğmuş olması Shipkovica için iyi bir şanstır. Bu köyün tarihini Voka öncesi ve sonra olarak analiz edersek, Shipkovica'nın Voka'dan sonrasında öğrencilere eğitim için ışık tuttuğunu söyleyebiliriz. Bu bize tesirinin ne denli büyük olduğunu ve tahsil idealinin Voka'nın ölümünden sonrasında bile yaşandığını gösteriyor. Voka'nın Arnavut olması Arnavutlar için önemli bir değerdir.

Rexhep Voka, 1847'de Sharr dağlıklarından fakir bir ataerkil ailede doğdu. Shipkovica köyü, deniz seviyesinden 900 ila 1100 metre yükseklikte bulunmaktadır. Bir köy olarak, Sharr Dağı etrafında bulunan Tetova şehrine aittir. Tarih boyunca bu köy, Arnavut nüfusu tarafından sürekli olarak yerleşim görmüştür. Yerel kilisenin araştırmalarına göre arkeolojik buluntularada rastlanmıştır. Bu yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen kalıntıların İlirya-Arnavut ya da Arbëri Kilisesi kalıntıları olduğu söylenebilir.[1]

[1] http://www.shipkovica.com/konsiderata.htm, Erişim Tarihi 26.07.2020

Fotoğraf 1: Shipkovica'daki Arber Kilisesi'nin Yeri

Fotoğraf 1'de gösterilen kilise Shipkovica köyünde bulunmaktadır ve bu kaynaklar gösteriyor ki Shipkovica köyünde Arnavutlar yaşamaktaydı.[2]

[2] Kaynak: https://www.google.com/search?q=shipkovica+kisha+e+arberit&client=firefox-bd&sxsrf=ALeKk03t0wSS4KE42hCKzTPMSrAaqixUxg:1594234856305&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=E0mbAVrVuhdpiM%252CZLyMw0UTnSMxTM%252C_&vet=1&usg=AI4_kRk2sq0VUFuGgY_jKcMjGCW8mRqA&sa=X&ved=2ahUKEwiEqbHSq77qAhUS06YKHZa3D3kQ9QEwAnoECAkQCQ&biw=1920&bih=976#imgrc=E0mbAVrVuhdpiM Erişim Tarihi: 13.06.2020

Voka, Osmanlı İmparatorluğu'nun devraldığı dönemde doğdu. Birçok ulus imparatorluktan ayrılmak için bağımsızlık mücadelesine başlamış ve diğer devletler karşısında yayılmacı politikalar izlemiştir. Arnavutluk en çok tehlikede olan ülkeler arasındaydı. Bilimsel araştırma verileri göre 1683-1690 yıllarında Avusturya-Türk Savaşı sonrasında Arnavutluk'un yaklaşık 120.000 km² toprağının olduğunu gösteriyor. Bu da Arnavutluk'un jeopolitik konumunun önemini göstermekteydi. XVIII. y.y. Avusturyalı dış ilişkiler uzmanı ve ansiklopedisi Georg Von Hahn ve Arnavut ansiklopedisi Sami Frashëri'nin verdiği bilgilere göre, Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki topraklarının büyüklüğü hususunda araştırmaları dikkat çekicidir.[3]

Arnavutluk bölgeleri, *Arnavut Vilayeti* -Vilayet-i Arnavid olarak biliniyordu ve nüfusun dört vilayetten büyük bir kısmını Arnavutlar oluşturuyordu. Bunlar Türk, Sırp, Yunan ve benzeri azınlıklardı. Bu Vilayetler Shkodra Vilayeti, Yanya Vilayeti, Kosova Vilayeti ve Manastır Vilayetleridir.[4]

Bu Vilayetler 19. yüzyılın başlarında oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmalar başlamış ve Balkanlara isyancılar girmiştir. Osman İmparatorluğu ekonomik ve askeri zayıflığını düzenlemek için önemli adımlar atmış ve reformlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Sosyal, idari ve politik yapıyı modernleştirme girişimi ve toprak bütünlüğünü koruma girişimi Tanzimat dönemini kapsamaktadır. Tanzimat iki döneme ayrılır, ilk dönem 1839-1876 yıllarını kapsar, ikinci dönem İmparatorluk yıkılana kadar sürer.[5] Tanzimat'ın temel amaçlarından biri, Türk olmayan halkların sosyal

[3] Sami Frashëri, *Vepra 9: Personalitetet Shqiptare në Kamus al-alam,* Logos-A Kitabevi, Shkup 1994, s. 316.
[4] Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *The establishment of the Balkan national states 1804–1920,* University of Washington Press, Washington 1986, s. 86.
[5] William L, Cleveland, & Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East: 4th Edition*, Westview Press, Kolorado 2009. s. 82.

entegrasyonu ve en önemlisi halkın demokratik açıdan özgürlüğünü sağlamaktır diyebiliriz.[6]

Voka dünyaya geldiğinde oldukça yoğun siyasal gelişimler olduğunu söyleyebiliriz. Balkan topraklarında yaşayan ulusların bağımsızlıkları için Osmanlı İmparatorluğuna karşı giriştiği mücadeleler sırasında Arnavutluk ulusu, Balkanların ve Osmanlı İmparatorluğunun durumundan faydalanan güçler Sırbistan Karadağ ve Yunanistan tarafından haksız saldırılara uğramıştır. Osmanlı döneminde bu güçler' in Arnavut toplaklarından toplam 50.705 km² kendi aralarında bölüşdükleri biilinmektedir.[7] Böylece Voka, Arnavut ulusunu bu tehlikelerden korumak için aydınlanmayı temel almış ve bu savaşın ön saflarında bulunmuştur. Shipkovica veya daha doğrusu Tetova, o dönemde Kosova Vilayetinin yönetimi altındadır. Kosova Vilayetinin merkezi de bugün ki Kuzey Makedonya'nın başkenti olan Üsküp'tür.

2. 1847 -1917 Döneminde Tetova Toplumun Sosyal Yapısı

Voka'nın kişiliğinin ve karakterinin oluşmasını güçlü bir şekilde etkileyen unsur, haklarının ihlal edildiği ve ezildiği bir ortamda doğmasıydı. Nüfusun büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Dağlık bir bölge olan Shipkovica için bu iki meslek temel meslekler olarak gelişmişti.

O zamanlarda insanların tek düşündüğü şey Vilayetler'de nasıl hayatta kalacağıydı. Çok sayıda savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gelişimindeki durgunluk bu durumu etkilemişti. Bu dönemde Avrupa'nın, sanayi devriminde attığı hızlı adımlar nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun önceliği ekonomik ve askerî açıdan güçlü bir devlet olarak kalmaya başladığını belirtmektir. Yukarıda bahsettiğim Tanzimat Fermanı ile imparatorluğu

[6] Emre Güler, *Masculinities in Early Turkish Republican Novels (1924-1951)*, İstanbul Bilgi University, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 27-30.
[7] Feim Gashi, *Kosovalı aydınların din anlayışı*, Marmara Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 125,126

Avrupa güçlerinin seviyesine yükseltmek için uygulanan reform hareketleri başarıya ulaşmayacaktı.

Shipkovica, Tetova Dağlıkların'daki köylerin çoğu gibi, ancak daha kesin olarak, o sırada var olan genel zihniyet nedeniyle, kadınlar haklarına çok zor ulaşabiliyordu. Aile sistemi tamamen ataerkildi. Ailenin kaderinin evin reisi tarafından belirlendiği bir durum söz konusuydu. O kadar ezildiler ki, bu durum o topraklarda doğan gençlerin hayallerinin ve ideallerinin yok olmasına neden oldu. Fikirleri bir lokma ekmeğin ötesine geçen, idealleri için savaşan ve anavatanını düşünen insanlar çok azdı. Bu yüzden asıl endişeleri geçimlerini sağlamaktı, eğitim ve öğretim neredeyse hiç dikkate alınmamaktaydı. Zira nüfusun büyük çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu.

Öte yandan din, yaşam kurallarının belirlenmesinde çok önemli bir role sahipti. Voka'nın doğduğu bölge ağırlıklı olarak Müslümandı. Her ilin başında, aşağıda bahsedeceğimiz gibi çok önemli ve belirleyici bir görev olan Müftülük, Rexhep Voka tarafından da üstlenilmiş bir görev olmuştur.

3. Rexhep Voka'nın Doğumu ve Çocukluğu

Daha önce ifade edildiği gibi, Rexhep Voka, Tetova Dağlıkları'nda bulunan Shipkovica köyünde doğdu. Doğumu, Arnavut ulusal bağımsızlığının, ulusal ve entelektüel bütünlüğü için siyasi, kültürel ve sosyal bir hareket olarak, Arnavutluk ulusal aydınlanmasının tam hızıyla devam ettiği zamanı içeren 1847'di[8] yılıdır.

[8] Jonilda Rrapaj, Klevis Kolasi "The Curious Case of Albanian Nationalism: The Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation-State", *The Turkish Yearbook of International Relations*. Ankara University, Faculty of Political Science, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s.94, 95.

Rexhep Voka'nın babası Nuredin Voka idi. Bu veriler ayrıca, İstanbul'da yazılan "Mendime" adlı kitabın yazarı "Rexhep Xhevdi bin Nuredin Voka" idir. Bin "oğul "anlamına gelen Arapça bir kelimedir.

Ailenin iki üyesi daha vardı; Voka'nın Mehmet Ali adında bir erkek kardeşi ve Feride adında bir kız kardeşi vardı. Ailenin ekonomik durumu çok kötüydü. Taş ve kerpiçten yapılmış bir evde ikame etmişlerdi. Ailenin sahip olduğu sığırlara gelince, çok sınırlı sayıdaydılar. Voka'nın babası Nuredin Voka, erkek kardeşinin evini ve kulübesini satın almak için koyunlarını satmıştı.

O zamanlarda Tetova'da camilerde çocuklara ders verilen, genellikle dini nitelikte özel sınıflar vardı. Buralara Türkçeden alınmış bir kelime olan *mejtepe* -mektep denirdi. Aksi takdirde, bu Mejtepe'ye, ilköğretim okulları olan Sibjan mejtepe de denirdi. Tetova'da, her köyde veya şehrin bir kısmında bulunan bu Mejteplere ek olarak, "Xhevdit" ve "Xhamise se Hakiut'nun" mahallesinde, "Mahallen e Teqes" ve "Qymbyk" de bulunan *iptidaije* -iptidaîye adlı devlet ilkokullarının da bulunduğunu belirtmek gerekir. Buna ek olarak, medreseler, dini görevlilerin yanı sıra idari personel hazırlama görevi olan İslam dini varlık kurumları olarak da işlev gördü. Bu medreselere gelince, sınıflarının beşinin lise veya *ruzhdiyalarla* -rüştiye aynı düzeyde olduğu ve sınıflarının sekizinin liseye karşılık geldiğini söylemek yerinde olur. O zamanlar Tetova'da iki medrese vardı ve sonra üçe yükseldi[9]. Ohri şehrinde bulunan "ruzhdije" kurumlarına gelince, bunlardan biri biliniyordu ve yukarıdan da anlaşıldığı gibi, yüksek öğrenime devam etmek amacıyla açıldı.[10]

Böylece, Voka eğitimini bu dini eğitim kurumlarından alacaktı. Babası onu Mulla Latif Gafurri'nin imam olduğu Shipkovica Cami'sinde köyün Mejtepi'ne gönderir. Böylelikle Voka'nın ilk öğretmeni Mulla Latif Gafurri

[9] Vehbi Bexheti, *Rexhep Voka dhe Vepra e Tij 1847-1917*, Çabej Kitabevi, Tetove 2001, s.22, 23.
[10] Ali Vishko, "Objektet İslame në Ohër e Rrethinë", *Hëna e Re*, Sayi 30, Shkup 1994, s. 30.

oldu. Çocuklar o zamanlarda beş ya da altı yaşlarında eğitimlerine başlarlardı. Yani Voka'nın Mejtep'te ilk eğitimine başladığında bu yaşlarda olduğunu söyleyebiliriz.[11] Orada Voka Arap alfabesini öğrendi ve Kuran'ı Arapça okudu ve Kuran'ın bazı bölümlerini ezberledi. Çok çalışkan ve zeki bir öğrenciydi ve diğer öğrencilerden çok farklıydı.[12] Voka'nın ailesinin Voka'nın Medrese'deki eğitimine devam etmesini istemesinin sebebi buydu. Aynı zamanda amcası Ali Voka da onun eğitimine destek veriyor ve teşvik ediyordu.

Yukarıda Tetova'da iki medrese olduğunu ve Voka'nın "Xhamia e Sahatit" yakınındaki medresede eğitimine devam ettiğini söyledik. Caminin içinde bir medrese vardı ve konukların alındığı bir "misafirhane" ve ayrıca bir saat kulesi vardı. Behxhet Hysein Efendi bu medresede Hoca idi ve dersi Türkçe anlatıyordu. Dersin konularına gelince; dini dersler, edebiyat, tarih, mantık, doğa bilimleri, vb. ile başladı. Ayrıca ders içeriklerinin de din ve mistik ile ilgili olduğunu belirtmek gerekir.

Voka daha sonra Prizren Medresesinde eğitimine devam edecekti.[13] Oraya taşınmasının nedeni, Tetova Medresesinde henüz reform yapılmamasıydı. Voka'nın çalışmalarında çok çalışkan olduğunu ve Prizren medresesinde aldığı diploma ile İstanbul'da yüksek eğitim hakkını kazandığını tekrarlamakta fayda var. Bu süre zarfında Hafız ünvanını da aldı, yani tüm Kur'an'ı Arapça ezberledi.[14]

Zor ekonomik koşullar Voka'yı eğitimine devam etmemeye zorluyordu. İstanbul'a gitmek için para toplamak amacıyla bir süre köyde çalıştı. Yaptığı işlerden biri, Shipkovica köyünde çok zengin bir çiftçi için çoban olarak çalışmaktı. Buna ek olarak dağlarda ağaç kırarak Tetova'ya

---

[11] Jasar Redzepagiç, *Razvoj Prosvete i Skolstva Albanske Narodnosti na Teritorije Danaşnje Jugoslavije do 1918 Godine*, Rilindja Kitabevi, Prishtina 1968, s. 43.
[12] Vehbi Bexheti, *Rexhep Voka dhe Vepra e Tij 1847-1917*, Çabej Kitabevi, Tetovë 2001, s.25.
[13] Mustafa Avzi, "Ta Njohim për së Afërmi Rexhep Vokën", *Hëna e Re*, Cilt/34, Shkup 1992, s. 14.
[14] Vehbi Bexheti, *Rexhep Voka dhe Vepra e Tij 1847-1917*, Çabej Kitabevi, Tetove 2001, s. 31.

getirerek sattı. Bu yüzden eğitimine devam etmek için bir bütçeye sahip olmaya çalıştı.[15]

Rexhep Voka, 1968 yılında İstanbul'da İslam İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırdı. Yukarıda söylediğimiz gibi, Mejtep'e kaydını teşvik eden amcası Ali Voka da dahil olmak üzere, çalışmalarına başlamak için birçok kişi yardımına geldi, o zaman Tetova Medrese'si Muallimi Behxhet Efendi, arkadaşı Osman Paşa ile birlikte Voka'nın İstanbul'a gitmesine ve kaydolmasına yardım etti.

Voka'nın İstanbul'a gelişi sırasında, imparatorluk genelinde, özellikle de İstanbul'da büyük reformlar gerçekleşiyordu. Bu reformlar Tanzimat Dönemi Reformlarıdır. Yapılan değişiklikler arasında siyasi reformlar, şehirde yeni teknolojilerin tanıtılması ve çok sayıda köprünün inşası da vardı. En önemli adımlar arasında 1880'lerde İstanbul'u Avrupa şehirlerine bağlayan demiryolunun inşası vardı.[16] Böylece İstanbul'da Voka, çok aktif ve değişen bir ortamda yaşayacaktı.

Jön Türklerin politikalarına verdiği desteği aşağıda göreceğimiz gibi, zamanın siyasi fikirlerinin onun görüşleri üzerinde derin bir etkisi olacaktır. Dolayısıyla İstanbul, Voka' nın kişiliğinin büyük ölçüde etkileneceği politik, tarihi ve hatta teknolojik anlamda çok aktif bir ortamdı.

İstanbul o dönemlerde Arnavut halkının toplanma yeriydi. O zaman orada yaklaşık 40-50 bin Arnavut yaşıyordu. İstanbul'daki Arnavutların tarihi, Konstantinopolis'in fethinden sonra Sultan Mehmet' in yerleştikleri yerin Arnavutluk köyü Arnavutköy olarak adlandırıldığı bir grup Arnavut getirdiği

[15] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 26.
[16] Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, California 1993, s.87-89.

1468 yılına dayanıyor.[17] Bundan sonra, İstanbul'da ve hatta bugünkü Türkiye'nin diğer şehirlerine Arnavutların göçleri oldu. Bu tehcir gruplara göre, hatta Arnavutların bu ülkelerde aradığı ticaret ve eğitim olanaklarından kaynaklanıyordu.

Böylece, Voka İstanbul'a geldiğinde, gelecekte ulusal değerler açısından zengin bir Arnavut çevresi oluşacaktı. Gelecekte Arnavutluk'un aralarında Voka'nın olacağı bağımsızlık mücadelesinde ön plana çıkacak entelektüel bir ortam oluşuyordu.

Voka, İlahiyat Fakültesi'nden *ixhazetname* -icazetname adı verilen bölümden mezun olarak diplomayı almayı başardı. Bu derece onun bir *Müderris* -profesör olarak çalışmasını sağladı. Müderris, Osmanlı Devlet'inde dini eğitim kurumlarında hocalık yapma hakkı olan bir din bilginiydi.[18] Voka bir zamanlar elde ettiği başarısı nedeniyle, İstanbul İlahiyat Fakültesi'ne Müderris olarak atandı. Müderris aynı zamanda medreselerde öğretme hakkına sahipti. İstanbul'da yaşadığı dönemde Voka, ruzhdije adı verilen medresede de öğretmenlik yapmıştır.

4. Rexhep Voka'nın Ulusal Etkinliği

Çalışmalarına İstanbul'da başladığı andan itibaren Arnavutluk Ulusal Hareketi'ne katıldı. Buradaki Arnavutların bütün bir organizasyon yapısının yarattıklarından bahsetmeliyiz. Orada Arnavutlar hayatın farklı yerlerinden geliyorlardı; memurlar, öğrenciler, inşaat işçileri, aydınlar, siyasi temsilciler ve diğerleri. Orada yapılan büyük vatansever eserlerden biri, 1883'te ilk kez Arnavutça dilinde yayınlanan ilk gazetelerden biri olan "Drita Gazetesi'nin"

[17] Klaus Kreiser, *Istanbul: ein historischer Stadtführer: "Europäische Migranten sind verantëortlich für Ortsnamen wie Arnavutköy* Verlag CH Beck. s. 20.
[18] Gönül Öney, Lale Bulut, Şakir Çakmak, Ertan Daş, Aydoğan Demir, Yekta Demiralp, İnci Kuyulu, Rahmi H. Ünal, *Early Ottoman Art: The Legacy of the Emirates. Museum with No Frontiers, MWNF (Museum Ohne Grenzen),* Viena 2013, s. 158.

yayınlanmasıydı.[19] Ayrıca, Arnavutça okulları için Arnavutça dilinde ders kitapları yayımlandı. Bu dönemde Sami Frashëri, Ismail Qemali ve diğerleri de dahil olmak üzere bu vatanseverlerin toplumuna katıldı.

İstanbul Aksaray'da aralarında Voka'nında olacağı "Mahfel" grubu olmak üzere çeşitli Arnavut kulüpleri vardı. Aşağıda vurgulayacağımız gibi, bu kulüp Arnavutların Türk-Arap alfabesini kullanması için en kalıcı kulüp olacak, bu da Voka'nın uzun süre destekleyeceği fikir olacaktır.

İstanbul'daki Arnavutlar ulusal konuda çok aktiflerdi. Çeşitli vatanseverlik faaliyetleri yürüttüler. İstanbul Cemiyeti, Arnavutluk dilinde, bu etkinliklerin Sami Frashëri tarafından yönetildiği kitaplar yayınladı. Bahsettiğimiz bu hareketlerin aktif aktivistlerinden biri Voka idi. Bu etkinliklere Kërcova'dan İstanbul Nashit Liman Zajazi'ye gelen öğrenci ile birlikte gitti. Nashit Zajazide, İstanbul İlahiyat Fakültesi'ne Voka' dan bir yıl sonra kaydoldu. Gelecekte Nashit Zajazi, Voka ile paralel olarak Zajaz'da ilk ve orta öğrenimi alan ve daha sonra İstanbul'da devam eden Mulla Zajazi olarak bilinen yüksek bir vatansever figür olmayı başaracaktı.

Voka ve Nashit Zajazi sık sık ulusal organizasyonların düzenlendiği mitinglere ve yerlere katıldılar. Sık sık oturup Sami Frashëri'nin esinlenerek yaptığı konuşmaları dinlediler. Sami Frashëri, kardeşi Abdyl ile birlikte ulusal aydınlanmanın önde gelen entelektüel figürüydü. Böylece, Voka ve arkadaşı Nashit Zajazi, gelecekte insanlara hizmet eden vatansever fikirler ve hislerle doluydular. Sami Frashëri, Arnavut dilinin halkımız için çok önemli olduğu fikrine sahipti. Voka, Arnavut dilinin okullarda kullanılmasının ve bu dilin nesiller boyu yetiştirilmesinin mümkün olması halinde ulusal bilincin

[19] Edwin E. Jacques, *The Albanians: an ethnic history from prehistoric times to the present*, McFarland Wordpress, New York 1995, s. 296.

artacağına ve Arnavutların Sultan'dan özerklik ve bağımsızlık talep etmeye başlayacağına ikna oldu.[20]

1877'de İstanbul'daki toplum, Hoxha Hasan Tahsini, Abdyl Frashëri, Pashko Vasa, Ymer Prizreni, Mehmet Ali Vrioni, Sami Frashëri ve daha birçok entelektüelin yer aldığı Arnavutluk Milletin'in haklarının korunması için *Komiteti Qendror*'u -Merkez Komite kurdu.[21] Bu topluluğun amacı, Kosova, Manastır, Üsküp ve Shkodra'yı ve Selanik Vilayetine dahil olan bazı bölgeleri içeren bir Arnavut Vilayeti oluşturmaktı. Genç bir öğrenci olarak Voka, ulusal fikirleri üzerinde derin bir etkisi olacak bu gelişmelerin anahtarıdır. Arnavutları tehdit eden tehlikenin farkına varıyordu ve gelecekte Arnavut halkına İstanbul'da biriktirdiği duygulara dayanarak hizmet edecek olan vatanseverlik duygularını artırıyordu.

İstanbul'da olduğu bu dönemde Ruzhdije liselerinde öğretmen oldu. Aynı zamanda gazete ve gazetecilikle ilgilendi. [22] Ancak, gazeteci olarak çalışırken, ismini değil, bilge adam anlamına gelen "xhudi" takma adını kullanmaktaydı. Gazetede kendisi ve öğretmeni Haxhi Tahir Efendi, Voka'nın sorularının ve cevaplarının ele alındığı çeşitli yazılara yer verildi. Onun verdiği cevaplar oldukça mantıklıydı ve iyi tartışıldı.

Rexhep Voka genellikle insanlar arasında ve aynı zamanda gazetede kendiliğinden gerçekleşen dini tartışmalara girdi. Onu en çok ilgilendiren konular arasında, insanların günlük sorunları ve eğitimi ile ilgili dini sorunlar vardı. Bir gazeteci olarak çalışırken, birçok Arnavut vatanseverle iyi ilişkiler kurdu ve zamanın birçok sosyal ve politik problemini tanımasına bu durum yardımcı oldu. O dönemde büyüyen Milli aydınlanmanın kültürel ve siyasi

---

[20] Hasan Kaleshi, *Prillog Poznavanja Arbanske Knjizhevnosti iz Vremena Preporada, Arbanska Knjizhevnost na Arbanskom Jeziku, Godishnjak*, Ballkanoloshki İnstitut, Cilt I, Sarajevo 1957, s. 372.

[21] Nathalie Clayer, *Aux Origines du Nationalisme Albanais: la Naissance d'une Nation Majoritairement Musulmane on Europe*, Karthala, Paris 2007, s. 463

[22] Hasan Kaleshi, *a. g. e.*, s. 372.

hareketine hiçbir bilgi ve ilgi eksikliği yoktu. Bu döneme ilişkin tüm ilgisi ve faaliyeti, sonraki aktivitelerine büyük ölçüde yansıyacaktı. [23]

İstanbul'da kurulan işletme kulüplerine ek olarak, Arnavut diasporası ve hatta Arnavut topraklarındaki diğer şehirlerden kulüplerin temsilcileri de vardı. Bunlar arasında Selanik, Sofya, Bükreş, Manastır ve diğer toplumların temsilcilerinden bahsedebiliriz. Bu kulüplerin ve toplumların görüşü Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak değil, sadece özerklik kazanmak, tek bir Arnavut Vilayeti ve Arnavut eğitiminin oluşturulmasıydı.

Rexhep Voka, diaspora toplumlarıyla aynı fikirlere sahipti. Osmanlı İmparatorluğu ana devlet olarak görülüyordu ve bağımsızlık gerektirmiyordu. Voka bile Jön Türklerle aynı görüşteydi. Onlara güveniyor ve destekliyordu. Jön Türklerin Arnavutlara verdiği sözler ile gerçekleşeceğini umuyordu. Ancak Kosova ve *Malësia e Madhe*'de -Büyük Dağlıklar ayaklanmalar sırasında Jön Türklerin katledilmesiyle, Voka bunlardan umutsuzluk duyuyor ve Osmanlı hükümetine olan inancından vazgeçerek onu ölü bir hükümet olarak nitelendiriyordu. [24]

Diaspora kulüpleri, toplumlarının birçok üyesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmama fikri ve arzusu ile uç noktalara gittiklerini, hatta kendilerini Türk olarak tanımladıklarını ve kendilerini Arnavut olarak adlandırmadıklarını belirtmek gerekir. Aslında burada göründüğünden daha derin bir problem var. Bu sorun aydınlanmaya karşı suçlamalardan kurtulmak için ve Voka'nın fikirlerini göstermek için açıklığa kavuşturulmalı, bu nedenle onun gibi Türkofiler "Bugünkü Arnavutça Sözlüğünde", "Türk" kelimesinin 2002 baskısında: Türk = 1. Türkiye'nin vatandaşı veya Türk asıllı biri. 2. Türklerle ilişkili, Türklerin karakteristiği veya onlar tarafından yaratılmış biri;

[23] Ali Vishko, Kontributi i R. Vokes në Levizjen Kulturore të Shqiptare të Pollogut, Jehona Sayı. 2, Shkup, 1968, s. 92.
[24] http://historia.shqiperia.com/rilindja/kreu_12.php, Erişim Tarihi 26.07.2020

Türkiye veya Türkler.[25] Ancak, Bilimler Akademisi tarafından basılan 1980 Arnavut dili sözlüğünde, "Türk" kelimesi şu anlamlara sahiptir: 1. Türkiye'nin yerlisi ya da Türk kökenli biri. 2. Müslüman. [26] Yani burada Müslüman kelimesinin Türkçe karşılığı için ikinci bir anlam daha geliyor.

Arnavutluk'un bağımsızlığı öncesinde ve Arnavutlar arasında kısa bir süre sonra Müslümanlaşması ve Türkleşmesi vardı. Böylece, Arnavut Müslümanlar aynı zamanda kendisini bir Türk olarak görüyordu, çünkü bu sözcüğün anlamı Müslüman'dı. Türk ve Müslüman kelimesi arasında bir ayrım yapmak için Arnavutlar arasında birçok yazı kaleme alındı, aralarında 'Hylli i Drites' dergisinde 1913'te Gjergj Fishta tarafından yayınlanan "Lot Gjakut" yazısı bulunmaktadır. Bu yazıda şöyle diyor:

Türk isminin altında, İslam dininin takipçileri olan Müslümanları değil, Asya Türklerinin kabilesini yakalayacaklar.[27]

Bu ayrımı yapmaya yönelik çabalar, daha sonra 1954'te Esad Mekuli'nin ünlü şiiri "Türk Elhamdulilah''ın yayınladığı 20. yüzyılın ortalarıdır.[28]

Bu sorunlarla en iyi ilgilenen yazılardan biri, yazar ve satirist Anton Zako Çajupi'nin, 1909'da Osmanlı'nın çıkarları için çalışan Arnavutluk örgütlerini, toplumlarını ve kulüplerini ortaya koyduğu bir makalesidir ve Arnavutluk'un ulusal çıkarları değildir. "Selanik Kulübü" olarak bilinen makalesinde şunlar yer alıyor:

---

[25] Akademia e Shkencave e Shqipërise, İnstituti i Gjuhësise dhe i Letërsisë, *Fjalor i Shqipes së Sotme*, Botim i dytë i ripunuar, Toena, Tiranë 2002, s.1374.
[26] Akademia e Shkencave te Shqiperise, *Fjalori i Gjuhes se Sotme Shqipe*, Tiranë, 1980, s. 2042.
[27] Gjergj Fishta, "Lot Gjakut", *Hylli i Dritës*, Sayı. 1, Shkodër 1913, s. 21.
[28] Esad Mekulli, Brigjet, Rilindja, Prishtine 1981, s.72.

Yaşasın özgür Arnavutluk, yaşasın Selanik kulübü, çünkü Arnavutlara değil, Jön Türklere aittir. Tüm Arnavut kulüpleri Jön Türklerle çalışmalı Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlar arasında çatlak ve düşmanlık hedeflenmelidir. [29]

Böylece o dönemde Müslüman bir Türk olarak kişileştirildi ve aydınlanmacılar bu bölünmeyi gerçekleştirmek için her ne pahasına olursa olsun çalıştı. Voka, Arnavutların ulusal kimliklerine çağrılmaları için onlardan biriydi. Bu bölünmenin ulusal çıkarlara büyük zarar verdiğinin farkındaydı. Bu bölünmeler en çok, Voka'nın bir şekilde kilitleneceği Manastır Kongresi sırasında göze çarpacaktır. Ancak sürekli olarak ulusal çıkarların herhangi bir çıkarın üzerinde olduğunu vurguluyor ve Arnavut halkını bölmemek için hatalarını kabul etmekten çekinmiyordu.

Dinin, Arnavutların toplanacağı merkez olmadığını, milletin kendisi olması gerektiğine gelince, "Mendime" kitabındaki Voka şöyle diyor:

Canlılığı yüreğimizden çıkarmayalım ve iyiyi ele geçirmeyelim, bunun Müslüman ve Hıristiyan olduğunu söyleyelim, bir Geg[30] *değil bir Tosk*[31] *değil, hepimiz Arnavutuz.* [32]

Profesör Feti Mehdiu'nun bugün ki Arnavutça diline uygun olarak ortaya koyduğu cümlede şöyle söylemektedir:

---

[29] Andon Zako Çajupi, "Klubi İ Selanikut", *Rrufeja,* Kajro, Cilt 8, 1909, s. 226.
[30] **Geg** lehçesi Arnavut dilinde iki ana çeşitten biridir. Geg lehçesi, Kuzey Arnavutluk, Kosova, Kuzeybatı Kuzey Makedonya, Güneydoğu Karadağ ve Güney Sırbistan'da bilinen Arnavut lehçe alt grubu tarafından konuşulmaktadır.
[31] **Tosk** lehçesi, Arnavut dilinde iki ana çeşitten biridir. Arnavutluğ'un güney kesiminde en çok konuşulan Arnavut dilinin bir lehçesidir. Toskërisht de bugün kullanılan standart Arnavutça dilinin temelini oluşturmaktadır.
[32] Rexhep Voka, *Mendime,* Këshilli i Bashkësisë İslame Kitabevi, Tetovë 1991, s. 16.

Bu bir Müslüman, diğeri bir Hıristiyan, Tosk veya Geg değil, çünkü hepimiz Arnavut'uz.[33]

Bu yüzden Voka, Arnavutların dini bölünme tehlikesinin farkındadır, aynı zamanda Arnavut Müslümanının kendisine Türk diyeceği tehlikesini de biliyordur.

Arnavut diasporasında, çeşitli kulüpler faaliyet gösterdi ve ulusal çıkarlara karşı olan insanlarda vardı. Ancak diğer birçok toplum ve kulüp, ulusal çıkarların korunması konusunda paranoyaktı. Bu kulüplerden biri, Voka'nın üyesi olduğu ve aktif olarak katıldığı *Shoqëria e Stambollit* -İstanbul Arnavut Derneği kulübü idi.

Her şeyden önce, Sultan II. Abdülhamit'in mutlaklaştırılmasına karşı kurulan ve farklı uluslardan oluşturulan bu komitenin Arnavutlar, Bulgarlar, Sırplar, Yunanlılar, Boşnaklar, Araplar ve diğerlerinden başlayan farklı etnik kökenlere sahip olduğunu belirtmeliyiz.[34] Daha sonra 1906'da Jön Türklerin politikalarına katılacaktı. Komite önce "Osmanlı Birliği Komitesi" adını aldı Ihattihad-ı Osmani Cemiyeti. 1889 yılında tıp öğrencileri İbrahim Temo, Mehmed Reshid, Abdullah Xhevdet, İshak Sykytiu ve diğerleri tarafından İstanbul'da kuruldu.[35] Daha sonra Arnavut İbrahim Temo diğer Arnavutları komiteye, özellikle Kosova ve Toskëria'dan işe almaya başlayacak.[36] Katılanlar arasında Voka da vardı. Bu nedenle ilginç bir gerçek, komitenin kurucusu İbrahim Temo'nun Bükreş dahil diaspora topluluklarıyla temasları ve bağlantıları vardı. 1895'te radikal Jön Türk fikirleri ve Sultan İbrahim Temo'nun mutlak egemenliğine karşı Romanya'da sürgüne gitti. Yani, komitenin Romanya'da kendi yapıları ve tanınmaları vardı. Bu nedenle,

---

[33] Rexhep Voka, Mendime, *a. g. e*., s. 16.
[34] Taner Akçam, *A Shameful Act*, Macmillan Kitabevi, London 2007, s. 58.
[35] Skendi Stavro, *The Albanian National Awakening*, Princeton University Press, Princton 1967, s. 335
[36] Skendi Stavro, *a. g. e.*, s. 401.

1912'den sonra siyasi zulümden kaçmak için Voka'nın İsmail Qemali de dahil olmak üzere başka vatanseverlerin bulunduğu Bükreş'e gitmesi şaşırtıcı değil.

Ancak sorun şu ki, Voka'nın neden Jön Türklerin çıkarlarını desteklediği ve onların bir üyesi olduğu üzerine soru işareti bulunmaktadır. Jön Türkleri Arnavut Aydınlanmasının, yani Rexhep Voka'nın kendisi ile birleştiren nokta, padişahın mutlaklaştırılmasına karşı merkezi mücadeleydi. Jön Türkler ve Arnavut Aydınlanmasının bir kısmının savaşının farklı amaçları olmasına rağmen, bir noktada anlaştılar: Sultan II. Abdülhamit rejiminin devrilmesi. Bu nedenle, bir süre için Voka, yukarıda söylediğimiz gibi, Jön Türkler Arnavut nüfusunu terörize etmeye başladığında bu fikirleri terk edecek olan Jön Türklerin siyasi fikirlerini destekleyecektir.

"Shoqëria e Stambollit" faaliyetleri Osmanlı otoritesini engelledi. Bu toplum Arnavut kitapları yayınladı ve bunları Arnavutluk bölgelerine dağıttı, böylece gelecekte Arnavutluk dilinde eğitim verilebilirdi. Böylece 1880'de *Yüksek Kapı* -Osmanlı İmparatorluğu bu faaliyetleri yasaklama kararı aldı ve Arnavutça dilinde okul açmama emri verdi. İmparatorluk bu emirleri zorla yerine getirmeye çalıştı. İstanbul'daki Arnavut entelektüelleri tehdit eden bu tehlikeden, faaliyetlerini başka bir yere, Türklerin olmadığı bir yere taşımayı düşündüler. 'Shoqëria e Stambollit'in' biri Mısır'da diğeri Bükreş'te, olmak üzere iki şubesi vardı. Muhammed Alise'nin Arnavut hanedanı Mısır'da hüküm sürdü.[37] Bu hanedan, Mısır'ın gücünü Sultan'ın otoritesine zarar verecek şekilde artırmayı başarmıştı. Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edildiği 1882 yılına kadar hedef bu olmuştur. Bu arada Romanya, Rus-Türk Savaşı sırasında bağımsızlığını 1877'de kazandı.[38]

[37] Hamilton Sir Gib, *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt. V, E.J. Brill Kitabevi, Leiden 1979, s. 266.
[38] John Crowe, Henry Verrinder, *Russo-Turkish Wars 1828–29 and 1877–1878 – The War of 1877-78*, Cilt 11, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 931–936.

Bu iki seçenekten "Shoqëria e Stambollit" faaliyetlerini Romanya'ya taşımaya karar verdi. Bunu söyleyebiliriz çünkü Osmanlı otoritesi yoktu ve oraya taşınan çok sayıda Arnavut vardı. Böylece *Shoqëria e Bukureshtit* - Bükreş Derneği vatanseverlik faaliyetlerinin merkezi oldu ve İstanbul'dan birçok Arnavut entelektüel oraya taşınmaya başladı. Voka'nın Bükreş'e giden yakın arkadaşı Nashit Zajazi de aynı yolu izledi. Voka memleketine döndükten sonra, 1895'te Tetova'da, aşağıda göstereceğimiz gibi, Mulla Zajazi, köy imamı ve köy mejtepin'de öğretmen olarak çalışacağı Zajaz'daki ikametgâhına geri dönüyor.

İstanbul'da Voka yüksek bir eğitim aldı ancak öğretmenlik yaptıktan sonra eğitim alanında da deneyim kazandı. Başbakan ayrıca Arnavutluk'taki birçok büyük şahsiyet ile temaslar ve bağlantılar kurdu. Voka'nın yaptığı bu faaliyetler kendisini, içindeki ulusal duyguyu arttırmak ve hayatını Arnavutluk davasına, nüfusunun eğitimine ve halkın özgürlüğüne adamaya itti.

Voka, halkı için çalışmak üzere İstanbul'dan ayrılmaya ve anavatanına dönmeye karar verir. Entelektüel birikimini ulusunun çıkarları için kullanmaya ikna oldu. 1895 yılında, İstanbul'da 17 yıl kaldıktan sonra Tetova'ya döndü. Voka, Eğitim gördüğü, "Xhamia e Sahatit" medresesinde öğretmen olarak çalışacaktır. Rexhep Voka Türkçe dilinde uzun bir eğitim almasına rağmen, Tetova'ya döndükten sonra Arnavutlara anadillerini sadece asimilasyondan kurtardığı şekliyle öğrenmelerini tavsiye etti.[39]

"Xhamia e Sahatit" medresesinde öğretmenlik yaptığı dönemde Arnavut dilinin Arnavutça eğitiminde yaygınlaşmasına büyük önem verdi.

[39] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *Jeta dhe Vepra e Rexhep Vokës (Me rastin e 170 vjetorit të lindjes dhe 100 vjetorit të vdekjes),* Universiteti i Evropës Juglindore Kitabevi, Tetovë 2018, s. 19.

Çünkü o sırada medrese ve "ruzhdijet" gibi eğitim kurumlarında öğretim Türkçe olarak yapılıyordu.

Voka'nın öğretilmesini istediği şey bilim ve din idi. Onun düşünceleri oldukça aydınlatıcıydı. Bunu desteklemek için çalıştığı medresede, öğretim içeriğinde ve öğretim sürecinin organizasyonunda bir değişiklik yapmıştır.[40] Ona göre, öğrencilerin bir Arnavut çiftçinin hayatını tanımlayan doğal süreçlerden başlayarak her süreci bilmesi gerekiyordu. Daha sonra öğrencilerden Arnavut kültürünü ve tarihini bilmelerini istedi, çünkü bu şekilde onu nasıl koruyacaklarını bileceklerdi. Bu konulara ek olarak, matematik, coğrafya, etik vb. gibi diğer konuların da öğretilmesini istedi.

Voka'nın öğretimin Arnavutça dilinde yapılmasında ısrar etmesine rağmen, uygulamada Arap alfabesinin kullanılması konusunda ısrar ediyordu.[41] Yukarıda Voka'nın da üyesi olduğu *Aksaraj*'ın -Aksaray "Mahvel" grubunun, Arnavut dilinin Arap alfabesini kullanmasında ısrar eden grup olduğunu söyledik. Voka, bu fikrin bir hayranı olarak, daha sonra Arap harfli bir Arnavut alfabesi derledi.

Tetova medresesinde öğretmen iken, Voka yoğun bir şekilde şarkı, hikâye, rıhtım, geleneksel masalların toplanmasına karar vermişti.[42] Bu zenginliklerin insanlara değer kattığını biliyordu, bu yüzden mümkün olduğunca çok sayıda hikâye biriktirmek için çeşitli konuşmalara ve toplantılara katıldı. Ne yazık ki, bu yazıların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Voka, yaptığı bu derlemelerle halkın kültürel mirasının gerçek bir araştırmacısıdır.

[40] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 29.
[41] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 30.
[42] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 30.

Rexhep Voka'nın bilgisini genişletmeye olan büyük ilgisi, sürekli okumasının sebebiydi. Ancak bu gerçeğin ilginç yanı, çoğunlukla yabancı dillerde okuması, arnavutluk dilinde, fen veya psikolojik bilimler gibi çeşitli alanlarda büyük kitap kıtlığı olduğu için bu da mantıklıdır.

5. Manastır Vilayeti'nin Müftüsü Olarak Rexhep Voka

Rexhep Voka, İstanbul'da İlahiyat Fakültesinden mezun olarak oldukça iyi bir eğitim aldı. Ayrıca ruzhdije'den Tetova'ya dönene ve medresede öğretmen olarak çalışmalarına başlamadan öncede alanında iyi bir deneyime sahipti. Bu arada gazetecilikte yayıncı olarak faaliyet gösterdiği zamanlarda, sosyal hayatın birçok alanının ve bu alanların nasıl çalıştığının bilgisine sahip olmasına yardımcı olmuştur. Sonunda İstanbul'da kapasitesini bilen yüksek rütbeli insanlarla tanıştı. Tüm bunlarda, daha büyük bir çalışmanın önderi olmaya layık olduğunu gösteriyor. Böylece 1903 yılında İstanbul hükümeti tarafından Manastır Vilayetine müftü olarak atandı.

Müftü yüksek bir makamdı ve istihdam edildiği bölgeye bağlı olarak değeri de yüksekti. Yasal açıdan müftünün üç tane yükümlülüğü vardı:

1. Ritüel ve dini etik konularında İslam yasalarına uygun olarak Müslüman nüfusa tavsiyelerde bulunmak.

2. İslam dinine göre yargılanmak üzere mahkemelerde çeşitli konularda hukuki personele danışmanlık yapılması.

3. Kitaplarda en büyük müftülerin fetvalarını toplayarak İslam hukukunun oluşumu.

Bunlar Müftülerin sahip olması gereken niteliklerdi. Buna ek olarak, Müftü belirli bir hukuk fakültesine ve mezhebe ait olmak zorundaydı. [43]

Voka bu üç niteliğe sahipti ve o zamanlar İstanbul'da gazetecilikte çalışırken kendini göstermişti. Öğretmenleri Tahir Efendi ile birlikte bu sektörde çalıştıklarından bahsettik. Gazetede, insanların sahip olduğu çeşitli sorunlar hakkında gelen soruların cevabını ele aldılar. Yönlendirilmiş sorular Voka'nın her zaman cevap verebileceği konusunda katı ve açık bir tartışma gerektiriyordu.

Bu yüzden "xhudi" takma adı altında gazete için yazarken, gazeteye yöneltilen soruları yanıtlarken ustalığını ve bilgeliğini göstermeyi başardı.[44]

"Adab al-mufti" el kitabına göre, birisinin müftü olması için gerekenler şartlar Müslüman olmak, güvenilir ve sadık olmak, iyi bir karaktere sahip olmak, titiz bir düşünceye sahip olmak ve asla günahkâr olmamaktı.[45] Voka'nın bu denli harika bir kişiliğe sahip olmasının etkenleri arasında çalışkan olması ve Arnavut ulusuna bağlı oluşuda yatmaktaydı.

Rolünün ne kadar önemli olduğunu açıklamak için, dönemin Osmanlı İmparatorluğu'nda Manastır Vilayetinin önemini anlatmalıyız. Bunun nedeni, yukarıda söylediğimiz gibi Müftünün göreve geldiği bölge ne kadar önemli olursa, önemi de o kadar büyük olur.

---

[43] Vikør Knut S, *Between God and the Sultan: A History of Islamic Law,* Oxford University Press, Oxford 2005, s. 152-154
[44] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s.28.
[45] Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson (eds.). *Encyclopaedia of Islam,* (3rd ed.). Brill Academic Pub kitabevi, Leiden, 2013, s. 200-2010

Manastır Vilayeti, 1874 yılında kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk idari bölümü (Vilayet) idi.[46]

1. Manastır Sancağı
2. Prizren Sancağı
3. Dibra Sancağı
4. Shkodra Sancağı

1867 ve 1877 idari reformlarının ardından Manastır Vilayeti'nin bazı kısımları bölünerek iki yeni vilayet oluşturuldu: Shkodra ve Kosova'da.

Nüfusa gelince, iki veri var, bunlardan biri 1897'den Aleksander Rostkovski Manastırının Vilayetinde Rus konsolosundan. Ona göre, bunlar hakkında bir makalede, Manastır Vilayetindeki nüfus hakkında yazdı:[47]

Türkler, Osman 78.867

Arnavutlar Tosk 81.518

Arnavutlar Hristiyan 33.525

Slav, Hıristiyan ve Müslüman 291.892

Yunan ve Yahudiler birlikte 166.520

İlgimizdeki Manastır Vilayetinin nüfusu hakkındaki diğer veriler 1906/1907 arasındadır. Rexhep Voka'nın Vilayetin Müftüsü olduğu zaman, bu veriler aşağıdaki gibidir.[48]

---

[46] Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reichert Kitabevi, Wiesbaden 1976, s. 71, 72.
[47] Aleksamder Rostovski "Jedna statistika iz srednje Maćedonije". *Nova İskra*, Cilt 151, Sayi 16, Belgrade 1899, s. 15, 16.
[48] Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison 1985, s. 168, 169.

Müslüman- 328.551

Yunan Hristiyan- 286.001

Hıristiyan Bulgarlar- 197.088

Diğerleri- 81.88

Bu verilerden ilginç bir gerçek ortaya çıkıyor ki, Osmanlı verilerinin içerisinde, Arnavut nüfus verileri hakkında bilgilerin bulunmuyor olmasıdır. Yukarıda ele aldığımız sorun, zamanın birçok Arnavutu kendilerini milliyet temelinde değil, din temelinde kişileştiriyordu. Bu tür insanlar Müslüman olarak adlandırıldığı için Osmanlı İmparatorluğuyla ilgiliydi ve sonuç olarak yukarıda ki açıklamaya göre kendilerine Türk demek zor değildi. Bu hem Voka'yı hem de diğer birçok aydını endişelendiren çok büyük bir sorundu. Arnavutların kendilerini tanıma biçimleri, ulusal çıkarları koruma mücadelesinde kendilerini nasıl sunduklarını etkiledi. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin oldukça iyi kullandığı bir unsurdu. Voka'ya göre, bu tehditten ve asimilasyondan kaçmanın tek koşulu halkın eğitimi, Arnavut okullarının açılması ve Arnavut dilinde öğretilmesiydi.

1912'de yapılan nüfus sayımından sonra Arnavutluk'un gerçek nüfusu ortaya çıkmıştır. Arnavutluk, 28 Kasım 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ilan etmesine rağmen, Türk yönetimi ve ordusunun derhal geri çekilmediğini, Arnavut topraklarında bir süre daha faaliyetlerini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Manastır Vilayeti bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun çok büyük ve önemli bir bölgesiydi. Coğrafi olarak, Edirne ve Selanik Vilayetinin bir devamıydı. İmparatorluk Balkanlar'daki çoğu bölgede olduğu gibi, bu Vilayette güçlü bir İmparatorluk egemenliğine sahipti. Yunanistan, bağımsızlık savaşı sırasında 1821-1829'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan özgürlük kazanmıştı. Fransa, Almanya ve hatta Rusya gibi Avrupa

ülkelerinden, Yunanistan'da Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşmak için genç Avrupalıların, Marsilya'dan ayrılmalarının ünlü senaryosunun bilindiği büyük yardım bile oldu.[49] Öte yandan Sırbistan, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak için bağımsızlık savaşı yürüttü ve bağımsızlığını kazanarak 1878 Berlin Antlaşması ile doruğa ulaşmıştı.[50] Yunanistan ve Sırbistan'a ek olarak, diğer Balkan devletleri İmparatorluk'tan ayrılma savaşları yürüttü ve bağımsızlık kazandı. Balkanlarda kalan son miras Arnavut Vilayetleriydi. Manastır Vilayeti, diğer Vilayetler ile İstanbul'un kendisi arasında bir köprü olduğundan ve ekonomik bir merkez olduğu için Balkanlar'daki önemini artırdı.

Bu Vilayetin Müftüsü olan Rexhep Voka'nın büyük sorumlulukları vardı. Bunun nedeni, çeşitli sorunlarla çevrili olması ve hem güneydeki Yunanlılar hem de kuzeydoğudaki Bulgarlar tarafından sürekli olarak ihlal edilen bir vilayet olmasıydı. Voka, nüfusla doğrudan temas halinde olduğu için bu sorunları çözme görevine sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarları bu bölgede güçlü bir yönetime ve idareye sahipken, birçok Arnavut aydını ve Rexhep Voka'nın çıkarları, topraklarını Slavlardan ve Yunanlılardan korumaktı. Burada, Voka ve birçok aydının, Arnavutların sorunlarını çözme vaatlerine inandıktan sonra Jön Türkleri destekledikleri, ancak ihanetlerinden sonra Jön Türk hükümetine olan inancını kaybedecekleri ve daha sonra bağımsızlık konusunda ısrar edecekleri belirtilmelidir. Arnavutların bağımsızlık mücadelesi 1912 yılında karşılık bülmüştür.

[49] David Brewer, *The Greek War of Independence*, Overlook Duckworth, London 2011, s. 135-137.
[50] Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2: Reform. Revolution and Republic-The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 148.

O zamanlarda Manastır, en büyük Arnavut şehirlerinden biriydi. Zor bir ortamdı ve neredeyse hiç kimse birbirine güvenemiyordu. Böylece Voka, yakın asistanı, köylüsü Mulla Jahja Sadiku'yu alır ve onu sekreteri olarak atar.

Mulla Jahja, Voka'nın ilk öğrencilerinden biriydi ve onun gibi hoca idi. Mulla Jahja, herhangi bir gaspçıya direnen vatansever bir aileden gelen yüksek bir vatansever figürdü. Yıllar boyunca Mulla Jahja'nın babası Baftjar Sadiku, birçok Arnavut eylemci ve vatanseverle temas halindeydi ve Arnavut davasına yardım etti. Üsküp'te eğitimi mümkün olduğunca Arnavutlar arasında yaymaya çalıştığı bir teolojik seminer açmıştı.[51] Osmanlı hükümdarının Arnavutluk topraklarından ayrılmasından sonra Mulla Jahja, Slavo-Makedon işgalciye karşı o kadar aktif ve vokaldi ki İdrizovo'daki Üsküp hapishanesine alındı ve hapsedildi. Yahya ailesi her zaman Voka'ya yakın kalmış ve ona yardım etmişti.

Voka'nın yazılarının çoğunun kaybolduğunu belirttik, bu yüzden yaşamı hakkında çok az kaynak var. Kişiliğinin tanınmasına en çok katkıda bulunan figür, Mulla Jahja'nın kendisiydi. Abdi Kercini'nin bir makalesinde onunla Mulla Jahja arasındaki bir konuşma hikâyesi var:[52]

1942 baharında ofisime bir imam geldi. Shipkovica köyünden Hafuz Jahja'ydı ve oturduktan sonra ona bir sigara verdim. Gözlerinde yaşlarla, dikkatlice saklanmış gibi görünen bir zarf uzattı ve şöyle dedi:

> *Efendim biz de vatanımız için çalıştık. O zamanlar'da Arnavutluk kelimesinden hiç kimse bahsetmiyordu çünkü dilini kesiyorlarmış. Hocam, bu el yazması Rexhep Voka'ya aittir. Tüm halkımız Hoca Voka'yı bu isim ile tanırdı. Köyümdeki Shipkovica'da doğdu. İlk derslerinde Hafız ünvanını alana kadar*

[51] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s.31.
[52] Abdi Kërçini, "Letërsi", *Shkolla Shqipta*re, Sayı 56, 57, Tiranë 1943.

Tetova medreselerinde uzun yıllar devam etti. İstanbul'a gitti. Yaz aylarında sık sık köye geldi ve gençlerle anavatan, aramızda olması gereken kardeşlik sevgisi hakkında konuştu. Eğitimini tamamladıktan sonra memleketine "Müderris" olarak geldi ve "Mendime" kitabını yazdı. Bu el yazması elden ele geçti ve bende kaldı, nasıl şarkı söyleyeceğini bilen herkes, böylece Hoxha Voka'nın "Mendime'yi birçok kişi ezbere biliyordu…

Yani adı: Manastır Müftüsü. Orada, İstanbul'da Arnavut halkının iyiliği için gerçekten çalışan birçok Arnavutla çalıştı.

Bu sırada birçok mejtepe açıldı. Bu mejtepe'nin Türk dilini öğrendiğini düşünerek, Arnavutça dilinde dini bir kitap yapma fikri geldi, böylece çocuk annesinin dilini din yoluyla öğrenebilsin. Böylece, Ferrëfyes i Zgjanum -Kapsamlı Din Yönlendirici olarak adlandırılacak olan "Arnaudce Mufessal Ilmihal" kitabını ve bunun yanı sıra Arap harfleriyle "Mendimet" olarak yayınladı.

Hafuz Efendi, bana Hoxha Voka'nın bazıları tarafından sevilen Latin alfabesine karşı olduğu ama daha sonra Latin Alfabesini kullanmayı başladığını söyleyebiliriz.

İnanmıyorum, efendim, bildiğim kadarıyla, o sırada Arnavut dilini yazmak için kullanılan alfabeyi bilmiyordu.

Mulla Jahja ve Abdi Kërçini ile yapılan bu tartışmadan sonra Mulla Jahja'nın Voka figürünü aklamak, kim olduğunu bilmek ve Arnavut milleti için ne kadar çalıştığını göstermek istediğini görüyoruz. Bunun nedeni, zamanın birçok figürünün ulusal çıkarlar için değil, Osmanlı hükümetinin çıkarları için çalışmakla suçlanmasıdır. Bu suçlamalarda, yeniden doğmuş ve özellikle de Arap alfabesinden Voka'yı destekleyen bir argüman buldular. Aşağıda bu

konuyu ele alacağız, ancak burada sadece Voka'yı bu suçlamalardan temizleyen şeyin, Türk alfabesinin Arnavutça dilinde, Arapça kullanılmasında ısrar etmenin altını çizdiğini vurgulayan en yakın iş birliği ve yöneticisi Mulla Jahja'nın ifadeleri olduğunu söyleyeceğiz. Çünkü Voka, birçok Aydının kullandığı gibi Latin alfabesini bilmiyordu.

Pek çok aydın ve ulusal toplum zamanın Manastırı'nda faaliyet gösterdi. Önemli bir merkez olduğu için aynı zamanda yeni fikirlerin kaynağıydı. Hem İstanbul'da hem de Manastır'da Arnavut özgürlüğü ve eğitimi için çağrılar yapıldı. Ancak bu iki merkezin yanı sıra Bükreş'teki Arnavut diasporası da vardı. Bükreş de Voka'nın yaşamında önemli bir şehirdir. Her şeyden önce, Rexhep Voka 1905'te Bükreş Kongresi'nin yapılacağı bu şehre gidecek.[53]

Romanya'da en büyük Arnavut kolonilerinden biriydi. Sosyal yapıda yüksek rütbeleri olan çok sayıda entelektüel ve vatansever vardı. Bunlar arasında ulusal marş metnini yazan Naum Viqilharxhi, Jani Vreton, Dora d'Istria, Aleksandër Stavre Drenova veya Asdreni ve diğerlerinden bahsedebiliriz. Romanya ve özellikle de Bükreş'teki Arnavutlar, birçoğu da kendi dükkânlarına sahip olanlar içecek ve tatlı satışı konusunda uzmandı. Ulusal faaliyetlerin çoğu Albert Gjika'nın girişimlerine odaklanmıştır. 1905'te Köstence şehrinde bir Arnavut Okulu açıldı.[54]

Birleşme ihtiyacı Bükreş vatanseverlerini 23 Nisan 1905'te bir kongre'de toplamaya itmişti. Bu kongreye Bükreş'te faaliyet gösteren Aydınların yanı sıra İstanbul veya Arnavut topraklarından gelen birçok

[53] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 171.

[54] https://web.archive.org/web/20080519204222/http://www.divers.ro/albanezi_istoric_ro, Erişim Tarihi 13. 11. 2019.

vatansever de katıldı. Ulusun bu en yüksek figürleri arasında Müftü olarak Voka, en büyük Arnavut Vilayeti'nin, Manastır'ın temsilcisiydi. Kongrenin kararları, ulusal kurtuluş ayaklanmasını harekete geçirecek ve silahlı kuvvetlere liderlik etmekle görevlendirilecek "Ulus" adlı bir komite oluşturmaktı. Bu kongre çok önemliydi ve Voka, değerli bir vatansever olarak orada bir temsilci olarak görevini yerine getirdi.

Bükreş'ten döndükten sonra, Müftü olarak çalışmalarına devam etmektedir ve aynı zamanda halkın günlük problemleriyle ve ulusal düzeyde büyük eserlerle de uğraştı. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Jön Türklerin Sultan Abdülhamit'e isyanı artmış, fakat aynı zamanda Arnavut vatanseverler de isyanlarını artırmıştı. Bu dönemin en büyük girişimlerinden biri, padişahın Arnavut topraklarından çıkarılması için referandum yapılmasıydı. Bu referandum için Voka, Arnavut halkından mümkün olduğunca çok imza toplamak için yorulmadan çalıştı. Müftü olarak yüksek bir görevde olmasına rağmen, halkı için imza toplamak amacı ile kapıdan kapıya koşmaya istekliydi. Bazı taleplerle birlikte bu imzalar İmparatorluğa gönderildi, ancak İmparatorluk liderleri onları ciddiye almadı ve mecazi olarak *4 Kalemat* -4 Kalemler olarak adlandırdılar.[55] İmzalara olan talepler o kadar fazlaydı ki, asıl talep, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmasıydı ve bu, otoritenin dikkate almadığı normalden daha fazladır.

Yirminci yüzyılın başlarında referandum yapmak, o zaman için yenilik ve son derece demokratik bir eylemdi. Voka'nın bu eylemi ve desteği, öngörünün yanı sıra yüksek entelektüel figürünü de gösteriyor. Halkını o kadar

[55] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 20.

çok takdir edip yükselttiğini bile söyleyebiliriz, insanların izni olmadan tek bir adım atmaz, bu çok ilerici ve modern bir fikirdir.

1907'de bir başka büyük ulusal etkinlik düzenlenecek. Ferizaj'da sözde "Ferizaj Toplantısı" nda 40.000'den fazla silahlı asker toplandı. Bu adamlar Osmanlı makamlarına kendilerine karşı olduklarını bildirdiler ve gitmelerini istediler. Rexhep Voka, Tetova şehrinin temsilcisi olarak bu toplantıya katıldı. Voka'nın bu toplantıya katılımı, Bitolalı bir Arnavut İsmail Haki'nin bu toplantıdan ve Arnavutların öfori ne olursa olsun Osmanlı egemenliğine karşı birleşmeleri hakkında konuştuğu "Bejanu il-Hakk" adlı o zamanın gazetesinde de yazılmıştır. Bu toplantıda, Voka bir konuşma yapacak, mevcut olanlar tarafından ötenazi yapılan bir konuşma. Bu toplantının yankısı, tamamen Arnavut bir toplantı olduğu için harikaydı ve Türk otoritesinde büyük sorunlara yol açtı.[56]

6. Arnavut Alfabesini Birleştirme Çabaları

Rexhep Voka, ulusal farkındalığı artıracak anahtar unsurun, Arnavut dilinde eğitim olduğuna ikna olmuştu. Arnavut Aydınlanma figürlerinin toplantılarına katılırken İstanbul'daki çalışmaları sırasında bu fikirlerini oluşturdu. Böylece Voka ile aynı görüşte, Arnavutluk'un aydınlanması fikrinde birleştiler. Bu nedenle Arnavut okulları açmak için çok çalıştılar. Korça'daki ve Arnavutça konuşulan tüm ülkelerde okullardan başlayarak, nesillerin eğitimi Arnavutça dilinde yapıldı. Voka, 1895'te İstanbul'dan döndükten sonra öğretmen olarak çalıştığını gösterdiğimiz "Xhamia e Sahatit" medresesinde de aynısını yaptı. Zajaz Mejtepe'sinde ders veren arkadaşı Mullah Rushit Zajazi de aynısını yaptı.

[56] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 20.

Arnavutça öğrenmeyle ilgili temel sorun, tüm Arnavutlar için ortak bir alfabe kullanılmasıydı. En çok Arnavut alfabesi olmaya uygun alfabe, 1879'da kabul edilen İstanbul primerinin alfabesi idi. Bu alfabe Arnavut diasporası, özellikle İstanbul'da Sami Frashëri başkanlığında kullanılan diaspora tarafından yaygın olarak kullanıldı. Arnavut topraklarında bu alfabe sadece Güney ve Orta Arnavutluk'ta kabul edildi.[57] Öte yandan, Avrupa nüfuzunun en belirgin olduğu Arnavutluk'un kuzeyi diğer alfabeleri kullandı. Shkodra bu bölgenin kültür merkeziydi. Shkodra'da Preng Doci liderliğindeki "Bashkimi" toplumunun alfabesi ve Ndre Mjeda liderliğindeki "Agimi" toplumunun alfabesi kullanıldı.[58]

Aydınların ve Voka'nın endişesi Arnavutları bölmek değildi ve ortak bir alfabe kullanılmamasının nedeni; Osmanlı İmparatorluğu tarafından Arnavut birliğinin sağlanmasının engellenmek istenmesiydi. Böylece Arnavut alfabesini birleştirme girişimleri başlatıldı. Ancak önemli olan, Arnavutların bu değişikliği zorla yapmak istememeleriydi. Rexhep Voka'ya göre, ulusal kurtuluş ve ulusal bilinci arttırmak silahlarla yapılmamalıdır.[59] Bu amaçla öğrenmenin önemini vurgular; bu fikirler ifade ettiği çalışma düşüncelerinde iyi bir şekilde sunulmaktadır:

> *Bugün dünya bir karmaşa haline geldi, bir tüfek ve bir bıçakla kazanılmıyor, ama bir kalem, eğitim, kelimeler, düşünceler aranıyor.*[60]

Arnavut kulüpleri ortak bir alfabe oluşturma ihtiyacı konusunda harekete geçti. Bu kulüplerden en çok çalışanı Manastır'daki "Bashkimi" kulübü idi. Böylece, bu kulüp, Arnavut alfabesinin birleştirilmesi için ana

---

[57] Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *Historia e Popullit Shqiptar:* Vëllimi 2, Botimet Toena, Tirane 2008, s. 391.
[58] Hajrullah Koliqi, *Historia e arsimit dhe mendimit pedagogjik shqiptar*, Botimet Cabej, Tirane 2004, s. 197.
[59] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 66.
[60] Rexhep Voka, *Mendime*, *a. g. e.*, s. 12.

inisiyatifi kullanmıştır. Bu amaçla, "Zedhenie" adlı bir genelgede, Arnavut dilinin gelecekteki alfabesine ilişkin kararın verileceği Arnavutluk kongresi' nin yapılmasını istediler. Bu kongrenin yapılacağı şehir Manastır idi. Bunun ana nedeni, Manastır'daki bu kongreyi çağıran "Bashkimi" kulübüydü ve diğer bir neden de Manastır'ın her zaman özerk olma ve dış etkilerden kaçınma eğiliminde olmasıydı. Rexhep Voka, somut bir örneğimiz olmaktadır. Osmanlı hükümeti içinde birkaç daire tarafından Manastır Vilayetinin müftüsü görevini üstlendi ancak önemli olan, hükümetin çıkarları için asla çalışmamasıydı. Arnavut halkını korumak için bu imparatorluğa karşı çıkmıştır. Örneğin, padişahın otoritesinin, kapıdan kapıya giderek imzaların toplanması için Voka'nın nasıl çalıştığını gösterdiğimiz yerlerden çıkarılmasına ilişkin referanduma sahibiz.

"Manastır Kongresi" çalışmalarına 14 Kasım 1908'de başlayacak ve çalışmalarına 22 Kasım'a kadar devam edecek. Bu kongreye Arnavutluk'un dört bir yanından ve diasporadan gelen 50 delege katıldı[61]. Bu kongrenin yapıldığı ana fikre ayrıca başka amaçlara da hizmet etti. Delegelere ayrıca, aralarında meydana getirilen toplantıların milli tezahürlere dönüştüğü ve Osmanlı liderliğine isyan ettiği birçok Arnavut vatansever Manastır'a gelmişti.

En önce alfabenin konusunu ve Voka'nın rolünü tartışacağız. Manastır Vilayetinin Müftüsü olduğu için, hem de Voka'nın sahip olduğu büyük yurtsever duygular nedeniyle Alfabe Kongresinin ana lideri ve destekçisi oldu.[62] Voka ilk önce ortak bir alfabe için anlaştı ve halkın ilerlemesini hayal etti, çünkü Arnavutların eğitimini mümkün kılacaktı, ancak bununla birlikte

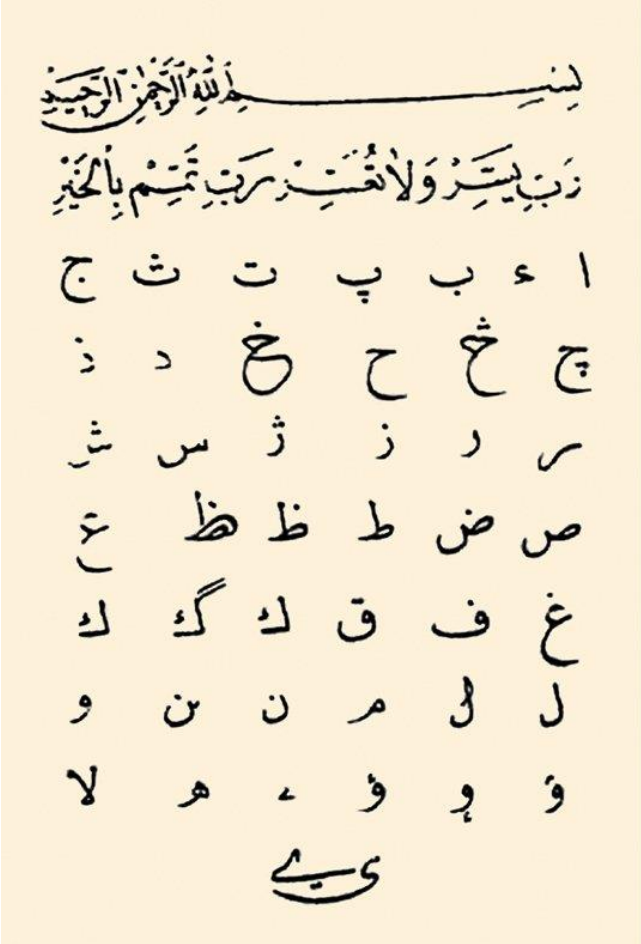
[61] Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *a. g. e.*, s. 394.
[62] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s.72.

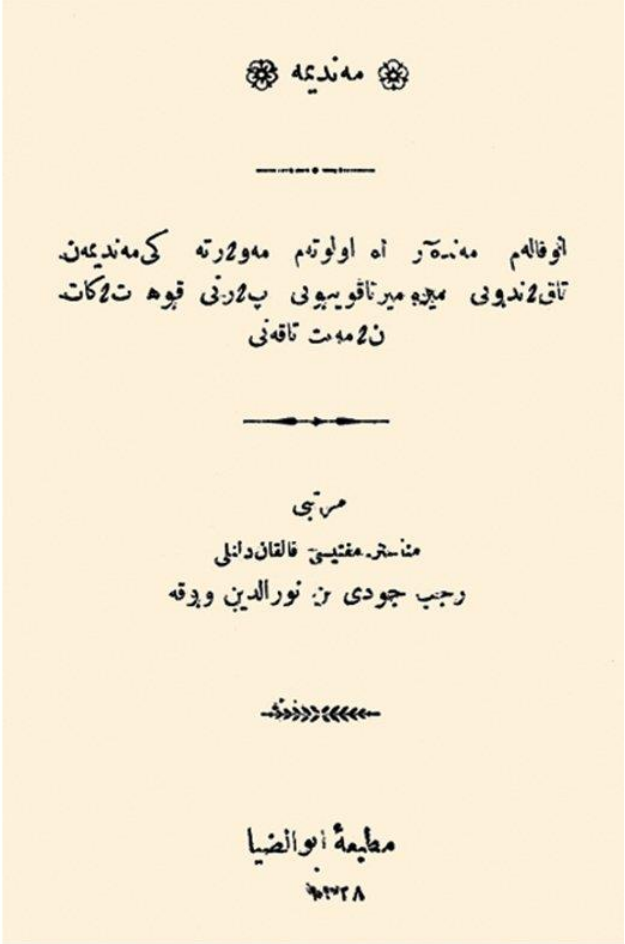
birçok Arnavut vatanseverin tek bir yerde toplanmasını ulusal fikirleri derinleştirmek için iyi bir fırsat olarak görmüş oldu.

Kongrenin başlamasından önce, temsilciler arasında büyük bölünmeler vardı. Bir yandan, eğitimlerini ancak mejtep'ten alan yahut Türkçe olmayan daha ileri düzeyde üniversite eğitimi almayı başaran entelektüellerimiz vardı. İlk ya da orta tahsil esnasında Türk-Arap alfabesini öğrendiler ve bu alfabeyi Arnavutça dilini yazmak için kullandılar. Ancak, Türkçe-Arapça harflerden oluşan bir alfabe değildi, sadece 1879'da düşünülen İstanbul da veya Shemimi'nin Shkodra'dan "Arnavutça-Türkçe Sözlüğü" nde olduğu benzer biçimde yaygın olarak kullanılan Saudi Ulqinak şeklinde bazıları vardı. 1835, İbrahim Dede ve öteki birçok eserden "Tyfei Shahisi" sözlüğü.

Bu kampın temsilcileri arasında Rexhep Voka vardı. O ve Haxhi Ali Elbasani ve Sheh İslami, Arnavut alfabesini Türk-Arap harfleriyle desteklemesi önemli idi.

Fotoğraf 2: Rexhep Voka'nın Kendisine Ait Alfabesi

Fotoğraf 2'de Arapça- Türkçe Alfabe Rexhep Voka tarafından oluşturulmuştur. Manastır Kongresi'nde Rexhep Voka bu alfabeyi Arnavut halkı için değerli bir alfabe olarak sunmuştur. Latin alfabesini değil Arap-Türk harfleriyle alfabeyi seçmesinin nedeni, Arnavutluk için bu alfabeyle daha büyük bir gelecek görmesiydi. Fakat büyük bir uğraştan sonra bu alfabeyi kabul ettirmenin yanlış olduğunu fark etti.[63]

[63] Kaynak: https://islamansiklopedisi.org.tr/voka-receb Erişim Tarihi: 13.06.2020

Bu kongrenin ikinci kampında Arnavut dilinin, Latin harfleriyle yazılması gerektiği görüşünde olan fikirler vardı. Onlara göre, asıl sebep Osmanlı Hükümetinin etkisinden kaçmaktı.

Rexhep Voka, Fehim Zavalani ile beraber bu kongrenin ana liderleriydi.[64] Bu kongreyi Manastır'da düzenlemeyi olası kıldılar ve halefleri oldular. Fehmi Zavalani, kongreyi başlatacak, Kongre Başkanı olarak Midhat Frashëri ve başkan yardımcıları ise Luigj Gurakuqi ve Gjerasim Qiriazi olacaktır. Bu kongre, Gjergj Fishta'nın görevli olduğu Arnavut alfabesinin seçimine öncülük edecek 11 kişilik hususi bir komisyon seçti.[65] Önerilen tüm alfabelerden üç alfabe düşünülmüştür: İstanbul'un, Shkodra'nın "Bashkimi" camiasının ve Shkodra'nın "Agimi" topluluğu tarafından tavsiye edilen Latin harfli alfabe. Her iki taraf da önerileri konusunda ısrar etti, sadece yeniden topladılar ve bunu Arnavutları birleştirmek için alınan kararla tartıştılar.

Arap alfabesinin oluşturması sırasında güçlü liderler, dini temsilciler ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavutları bölmeye teşvik ettiği insanlar gibi benzer biçimde birçok destekçi vardı. Buna ek olarak, vaatlerine güvendikleri için Jön Türkleri destekleyen birçok aydın vardı. Jön Türkler, Manastır Kongresi'nde ilk beş ay 1908 devrimi esnasında İstanbul'da iktidarı ele geçirmeyi başardılar.[66] İktidara ulaştıktan sonra taktiklerini değiştirdiler ve Arnavutlar arasında bölünmeler oluşturmaya başladılar. Bu nedenle, İstanbul alfabesini Arnavut dilinin alfabesi olarak seçmesi için Fishta başkanlığındaki komisyon üstünde ısrar ettiler ve baskı yaptılar.

---

[64] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s.20.

[65] Hajrullah Koliqi, *a. g. e.*, s. 196, 197.

[66] Hainoglu, M. Şükrü. *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford 1965, s. 12.

Rexhep Voka, İstanbul'daki çalışmaları sırasında Aksaraj'ın "Mahvel" kulübünün bir üyesiydi. Voka bile Jön Türklerin Sultan Abdülhamid yönetimine karşı savaşına katıldı, sadece hiçbir zaman milli çıkarlara karşı çalışmadı. Birçoğu, İstanbul Topluluğu gibi benzer biçimde Jön Türk hareketinin ilk günlerinde tekrar doğdu, hareketi bir ölçüde sadece padişahın yönetimini ortadan kaldırma noktasında destekledi. Aydınlar ve Rexhep Voka Arnavutça okullarının açılmasını ve öğretimin Arnavutça 'da yapılmasını istedi. Şimdi Rexhep Voka Manastır kongresinde alfabeyi Türk-Arap harfleriyle destekledi. Bunun ana nedeni, Voka'nın Latin alfabesinin farkında olmaması, kısaca Orta Çağ'da Türk-Arap alfabesini öğrenmiş olması ve hatta üniversite eğitimini Türk dilinde, Arap-Türk ile aynı biçimde tamamlamasıydı. Böylece, Latin harfleriyle Arnavut alfabesini bilmiyordu. Dolayısıyla Voka, İslam dininin bir din adamıydı ve o zamanki Arnavut nüfusunun çoğunluğu İslam dinine bağlıydı. Voka'nın amacı, genel hatlarıyla insanları eğitmenin yanı sıra dini bilgi edinmektir. Bunun için en iyi seçenek, Türk-Arap alfabesinin bilinmesi, Arnavutluk öğrencileri için Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm devletlerinde eğitim için kapıları açmasıdır. Rexhep Voka, çalışmalarda 'Mendime' kelimelerinin bulunduğu Türk diline de önem vermektedir.

Dilimizi Türkçe okumak malumat meselesi ve bilmelisin.[67]

Voka'nın Türkçeyi önemli olarak görmesinin sebebi ve Arnavutların bu dili öğrenmesi için Türkçenin evrenselliği ve Arnavutların okula gitme ihtimalinin geniş olması gerekiyor. Voka bu öğrencilere ve insanlara anlatıyor:

Tarihte ve hayatta kendi dilini şarkı söylemeden zenginleştirmiş ve yüceltmiş bir ulus yoktur.[68]

[67] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 15.
[68] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 15.

Voka, zamanında entelektüel ve bilimsel nitelikli hazırlık için bir ön koşul olarak Türkçe öğretimini görüyor. Bundan dolayı bu dil Arnavutların, İmparatorluğun üniversitelerinin bulunduğu birçok yerinde okula gitmesini sağlayacak, sadece önemli olan Arnavutların bunun iyi yapılıp yapılmadığını bilmeleri gereklidir. Kendi dilinizi okuyun demek için Voka "şarkı söylemek" kelimesini kullanmıştır. Voka'ya göre, bu insanları yetiştirmek için Arnavutça okumayı ve yazmayı bilmeliyiz. Bu yüzden Voka, Manastır'daki Kongre'nin düzenlenmesini büyük bir coşkuyla karşıladı ve organizatörü olarak fazlasıyla çalıştı.

Öte yandan Türk-Arap alfabesini Jön Türklerin eli olarak desteklemekle suçlayan bazı Arnavut grupları vardı. Faik Konica gazetesinin "Arnavutluk" gazetesi, Jön Türkler ile Haxhi Ali Elbasani ve Rexhep Voka gibi işbirlikçilerinin Latin alfabesine karşı yükseldiğini yazdı. Böylece Voka'yı temelsiz ve ciddi ithamlarla suçladılar. Bu gazeteye göre Voka, Latin alfabesine *Alfabet kaurri* -Gavur Alfabesi ismini verdi ve kendisini *Jazin e Allahut* -Allah için çalışan olarak nitelendirdi.[69] Voka, burada doğrudan Türklerin çıkarlarına karşı ulusal çıkarlara karşı çalıştığı temelsiz suçlamalarla doğrudan suçlanıyor. Hatta Voka'nın Arnavutları dini ilişkilerine göre böldüğü söyleniyor.

Voka aleyhindeki tüm bu suçlamaların bütün yaşamı süresince Arnavut davası için çalıştığı ve bu davaya aykırı bir eylemde bulunduğu tek bir an olmadığı söylenebilir. Voka, Ferizaj toplantısından, Bükreş anlaşmasından, padişah referandumuna kadar muhtelif kuruluşlara katıldığı otoritenin otoriter yönetimine karşıydı. Sonra Arnavut kültürünü yaymak ve Arnavutça öğrenmek için çalıştı. Bu nedenle İstanbul toplumunun etken bir üyesiydi; Arnavutluk eğitimi için Tetova medresesinde tüm öğretim içeriğini Arnavut diline ve ulusuna uyarlayarak değiştirdiği memleketi için İstanbul'dan ayrıldı.

[69] Tomor Osmani, "Faik Konica dhe Alfabeti i Gjuhës Shqipe", *Albania*, Cilt 6, Shkodër 1993, s. 178.

Arnavutların dini bağlılıklara bölünmesi açısından bile asılsızdır ve her vakit Arnavutlara, "Mendime" çalışmalarındaki sözlerinin olduğu gruplara ayrılmamaları çağrısında bulunur;

> *Bu Müslüman ve bu Hristiyan dememeliyiz, Tosk Geg değil, herkes Arnavutuz, bizler bir kabileyiz.*[70]

Voka ve diğer Aydınlar Arap alfabesini destekledi, çünkü Arnavut halkının bu alfabeyi kullanmasının daha mantıklı bulunduğunu gördüler. Fishta başkanlığındaki alfabe komisyonunda, bu iddialar geniş çapta desteklendi, sadece aynı zamanda Latin harfleriyle alfabenin destekçilerinin önerileri onurla çeviri edildi. Bu nedenle komisyon, önerilen üç alfabeden birini seçemedi. Hatta Latin harfleriyle yeni bir alfabe derlemeyi düşünmüşlerdi, sadece gj, dh, nj, th ve diğerleri şeklinde çift harflerle alakalı bir problemleri vardı. Kongrenin son üç günü bu fikir etrafında gerçekleşecekti ama sonucunda yeni bir alfabe tanımlayamadılar. Kongrenin son kararı, İstanbul alfabesini kabul etmek ve iki alfabe öğretilerek bir Latin alfabesinin Arnavutlar arasında beraber kullanılmasıdır.[71] Böylece kongre Arnavut alfabesinde kesin bir karar alamadı. Ancak bu Kongre'de elde edilmiş şey Arnavutların ortak bir fikir haline getirilmesiydi: ulusal farkındalığın arttırılması sadece Arnavut dilindeki nesiller yetiştirilerek yapılır ve bu eğitim bütün Arnavutlar tarafınca birleşik bir biçimde yapılmalıdır ve kaygı kaynağı olmamalıdır.

Voka'nın mutlaka Arnavutça dilinin Arapça harflerle yazılmasını istediğini söyledik. Hatta kongre sırasında bazı harfleri değiştirerek bu şekilde bir alfabeyi derledi.[72] Daha sonrasında bu alfabeyi İstanbul'da bulunan alfabeyle birleştirerek 1910 yılında yayınladılar. Buna karşın İstanbul

---

[70] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 16.
[71] Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *a. g. e.*, s. 393.
[72] Vebi Behxheti, *a. g. e.*, s. 34.

alfabesini destekledi ve Manastır Kongresi kararının açıklanması sonrasında bu pozisyondan memnun değildi.

Jön Türklerin tavrı mutlaka Türk-Arap harfli alfabeydi. O zamana kadar, Jön Türkler fikirlerinin destekçisi olarak Voka, kongrenin başladığı 19 Kasım'da, "Tüm Arnavutların milli birliğinin yararları ve Jön Türk Komitesi ile iş birliği" konulu bir konuşma yaptı.[73] Bu tutumlarla Voka, Latin harfleri ile alfabetik olan Tetova'dan Arnavut toplumuna da karşı çıkacak.[74] Ancak, Voka'nın alfabeyi Latin harfleriyle arayan aydınların yapmış olduğu bölünme, Arnavutların öğretiminin Arnavut dilinde yapılmaması gerektiğini asla söylemedi. En fazla ısrar ettiği nokta buydu, böylece öğretim Arnavutça'da yapılacaktı. Bu dönemdeki en büyük katkısı, Arnavut okullarının onlara tedris materyali sağlaması için tam 200 lira toplamış olmasıdır.[75]

Voka'nın Manastır Kongresi kararından memnun olmamasına rağmen, yine de milli gelişmelere öncelik verdi. Manastır Kongresi, dilbilimcileri toplamış olduğu gerçeğine ek olarak, Voka'nın durdurulamaz bir şekilde desteklediği ve bu tartışmalara katıldığı kapsamlı bir yurtsever tartışmalarının yapıldığı bir yer haline geldi.

Manastır'da toplanan vatanseverler, alfabeyi birleştirmenin yanı sıra ulusal hareketi bildirme fırsatı buldular. Görüşmede Arnavutlar ve Türkler arasındaki ilişkiler, milli savaş, ulusal ve kültürel kalkınma ve ekonomik kalkınma ele alındı. Görüştüğü tüm konuları, bu programın Arnavutlar adına parlamentoya sunma rolü olarak 18 puanlık milli bir programda bir araya getirerek Korça Shahin Kolonja'nın yardımcısına verildi.[76] Bu hususlar

[73] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 21.
[74] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 34.
[75] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 34.
[76] Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *a. g. e.*, s. 394, 395.

arasında, hükümetin Arnavut uyruğunu tanıması ve daha sonra Arnavut dilinde tahsil almasına izin verilmezdi. Eğitim için oldukça büyük bir talep, bir Arnavut üniversitesinin kurulması ve öğrencilerin bilimsel niteliği olan hazırlık için Avrupa yahut Amerika Birleşik Devleti'ne gönderilmesini sağlayacak devlet bursları ile oldu. Daha sonra, milli bir arkeoloji müzesinin açılmasını, okulların Osmanlı devlet bütçesinin gelirleri ile sürdürülmesini, Yunan din adamlarının okullarına ve diğerlerine izin verilmemesini talep ettiler.

Aydınlardan gelen taleplerde Voka'nın bütün fikirlerini açıkça görüyoruz. Burada aleyhindeki suçlamalar suya düşüyor. Sonuçta, her aydın gibi, Voka da en önemlisi Arnavutluk eğitiminin olduğu ulusal çıkarlar için çalıştı.

Manastır Kongresi'nin kararıyla ilgili olarak, İstanbul alfabesine ek olarak, Latin alfabesi Arnavut okullarında öğretilecek ve alfabenin seçimi halka bırakılacaktı. Önerilen Latin alfabesi, bugün Arnavut dilinin haiz olduğu ve Manastır Kongresi'nde seçilen komisyon tarafından oldukça fazla emek harcanan bir alfabeydi.

En büyük sorunun ve en geniş tartışmaların Latin alfabesinin sahip olduğu çift harflerle ilgili olduğunu belirtmek gerekir: dh, gj, ll, nj, sh, th, xh, zh ve y harfleri ve Kongre'de daha tartışmalı olan.

Rexhep Voka ve Türk-Arap harfli alfabenin birçok destekçisi, bu karardan memnun kalmadı. Bu nedenle kongre kararında değişiklik yapma girişiminde bulundular. Bu amaçla Dibër'da ikinci bir Kongre yapacaklardı. Aslında, Jön Türk liderliğinin bu kongre üzerinde büyük tesiri oldu. Bu kongreyi Dibër'da yapma girişimi, Osmanlı Dibër *Arnavutları Anayasa Komitesi -Osmanlı* -Arnavut Meşrutiyet Komisyonu tarafından gerçekleştirildi ve 23-29 Temmuz 1909'da gerçekleşti. Konferansa en fazla katılım Kosova

Vilayeti ve Manastır'dan olmuştur.[77] Bunların arasında, yukarıda söylediğimiz gibi 1909'da Manastır Kongresini düzenlemeyi mümkün kılan Rexhep Voka ve Fahim Bej Zavalani vardı.

Rexhep Voka, Dibra Kongresi Senatosunda bir yüksek makam olarak seçilecekti ve bu yüksek makamın toplam da 45 üyesi vardı. Tarihsel önemi, Jön Türk baskısına dayanmayı başarması ve Voka, bu kongrede Jön Türk tesirini sürdürmeyi başaran ana kişiliklerden biriydi. Kongredeki Jön Türk temsilcileri arasında Osmanlı Parlamentosu'ndaki Shkodra milletvekilleri Riza Bej Kopiliku ve Sadik Pasha da vardı. Bu iki temsilci, kongrenin Jön Türk hükümeti tarafınca öngörülen kararları alması mevzusunda en yüksek ve en ısrarlı olanlardan biriydi. Rexhep Voka ile aralarında bir kayıt veya münakaşa bile var, açıklamalar sonrasında Arnavutça dilini Türk diline haiz olduğumuz şeklinde öğrenmenin lüzumlu olmadığı, sonrasında Voka alınır ve şu şekilde belirtilir:

Bobo ne yazık ki! Nasıl söyleyebiliriz ana dil lazım değil…[78]

Voka ile aynı fikiride Seid Kruja, Hafız Ali Korca, Derviş Hima, Sotir Peci ve diğerleri benzer biçimde birçok kişilik vardı.

Bu kongrede Voka oldukça aktif idi. Arnavutça dilinde öğretilen ona nazaran ana noktada ısrar etti. Kongre, sırası ile Jön Türk hükümetinin talep etmiş olduğu on dört tane karar vermeyi başardı. Temel gereksinimler içinde Arnavutluk'un her ülkesinde birinci ve ikinci derecede ticari okullar, kolejler

[77] Hajrullah Koliqi, *a. g. e*., s. 202, 203.
[78] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 23.

ve devlet okulları açmak vardı.[79] Kuşkusuz, öğretimin Arnavutça dilinde yapılması gerekiyordu. Ancak bu kongrenin özelliği dini bir karaktere haiz olmasıdır. Temsilcilerin kişiliğine bakarsak, Rexhep Voka, Müfti Vilayeti, daha sonra bir araştırmacı, fazlaca tanınmış bir din yazarı vb. Bu nedenle, bu kongre tarafından alınan kararlardan bazıları, ana dilde dini derslerin geliştirilmesi, medreselerde çağdaş bilginin tanıtılması ve diğerleri benzer biçimde dini bir niteliğe sahipti. Voka ve arkadaşlarının gençlerin baskısına dayanmasına rağmen, yükümlülüklerinin bazılarından kaçamadılar, böylece lüzumlu noktalar arasında normal okulların ve bir Türk dil üniversitesinin açılması vardı.[80]

Voka'nın bu Kongrede oynadığı rol fazlaca büyüktü. Öngörüleriyle Arnavutluk karşıtı Türklerin politikasının maskesini kaldırmayı başardı. İstanbul'da okurken Voka'nın başlangıçta Jön Türk hareketini desteklediğini gösterdik. İlk neden Voka'nın Arnavutluk vatandaşlığını tanımayan ve Arnavutlar arasında anadilde öğretime izin vermeyen sultana karşı olmasıydı ve ikinci neden Voka'nın hayatına dair sorunları çözecek olan Jön Türklerin Arnavutluk milliyeti ile ilgili vaatlerine inanmasıydı. Ancak Jön Türklerin oynadığı oyunu kabul eden Voka, bu yanlış politikaları ortaya çıkarmaya başladı. Bu yöndeki ilk adım, Voka'nın Dibra Kongresin'de Jön Türk temsilcilerinin çağrılarına yaptığı çok güçlü bir rettir.

Bahsedildiği üzere Rexhep Voka Arap alfabesinden faydalanmak istiyordu. Bu nedenle, kongre bu amaçla toplandığından Dibra Kongresi'ne katıldı. Manastır Kongresi, Türk-Arap alfabesinin Arnavut dilinin alfabesi olma hakkını vermedi, bu nedenle Voka bu kongrede tam tersini istedi. Ancak kurultay emek harcaması esnasında Manastır Kongresi kararının değişmesinden kaynaklanabilecek büyük ziyanı gördü, bu yüzden diğer birçok vatanseverle birlikte Manastır Kongresi'nin kararını değiştirmeme düşüncesi

[79] Shefik Osmani, *Rilindja Kombëtare për formimin e identitetit të shkolleë shqipe, 100 vjetori i Mësënjtores së pare shqipe të Korcës*, "Libri shkollor", Tirane 1987, s. 235.
[80] Hajrullah Koliqi, *a. g. e.*, s. 203.

vardı, şu demek oluyor ki Dibra Kongresi bir yıl önce alınan kararı değiştirmeyecek.[81] Voka, Manastır Kongresi'nin kararına yönelik bu yaklaşımın Jön Türklerin kötü niyetli politikalarını ortadan kaldıracağını ve eylem için yer bırakmayacağını biliyordu.

Bu Dibra Kongresi'nin bazı olumlu sonuçları vardı, bunlardan biri genel ulusal düzeyde, Jön Türklerin Arnavutların ulusal işlerine müdahale etme olasılığını bırakmıyordu ve ikinci sonuç, bizi ilgilendiren bireysel düzeyde, yani Rexhep Voka ile ilgili; Voka, Jön Türklerin Arnavutlara yönelik aldatıcı politikalarını anladı ve onlara karşı girişimde bulundu. Ancak, bu Kongre ve Rexhep Voka bazıları tarafınca ciddi biçimde eleştirildi. Ulusal birleşmeye karşı olan insanoğlu arasında bu kongreye Türkmen kongresi ve bu Türkofilerin en önemlilerinin Manastır Vilayeti Müftüsü Rexhep Voka olduğu kabul edilen geriye feodal beyler deniyordu. Voka'nın kendisi gibi muhtelif insanlar tarafınca devamlı olarak suçlandığını görüyoruz. Jön Türk hükümetinin esnetilmiş eliydi. Söylediğimiz gibi, Voka Jön Türkleri destekledi, sadece Arnavut milletinin çıkarlarına zarar verdiklerini görünce onlara karşı çıkıyor. Ancak, Dibra Kongresi'nde Jön Türk temsilcilerinin baskısına karşı direnen Rexhep Voka, güçlülüğüyle, azim ve direnişiyle kendini kanıtlamıştır.

Arap alfabesine yönelik çabalar Manastır Kongresi ve sonrasında Dibra Kongresi ile gerçekleşti. Voka bu çabaları destekleyenler arasındaydı. Ama burada bir bölünme yapmak zorundayız. Bu bölünmede iki ana grup vardı:

1. Jön Türk hükümetinin araçları olan ve ulusal çıkarlara karşı çalışan Jön Türk temsilciler grubu

2. Arnavut dili için en uygun olduğunu düşündükleri ve aynı zamanda Arnavutların daha fazla din öğrenmelerine yardımcı olacağı

[81] Hajrullah Koliqi, *a. g. e.*, s. 203.

için Türkçe-Arap alfabesi arayan Arnavut vatanseverler grubu, bu grupta Rexhep Voka, Hafız Ali Korça ve diğerleri vardır.

Bu çabalara karşı koyan, Latin alfabesini destekleyen başka bir gruptu ve bu alfabeyi Arnavut dili için seçmenin Jön Türk etkisinden uzaklaşacağı algısı oluşturdu. Böylece, 2-3 Nisan'da Manastır'da Latin alfabesini korumak ve Arnavutların konuşlandırıldığını doğrulamak için ikinci bir kongre yapılacak.[82]

Bu ikinci kongre Latin alfabesini savunmak için çıktı ve Jön Türk hükümetinin öfkesini daha da derinleştirdi. Ancak Rexhep Voka, Arnavutça dilini Türkçe-Arapça harflerle yazma olasılığının daha da uzak bulunduğunu gördü. Ancak Voka, fikirlerinden çıkmamasına rağmen Mart 1910'da Yanya liderliğe Arnavut alfabesi için Arap alfabesinin kullanılmasını gerektiren minik bir tez sundu. Orada, Voka iyi karşılanmadı ve hatta bu şehrin kulübünden İstanbul'daki vezir ve orada Eğitim Bakanına şikayetler yapıldı. Fakat bu şikayetler Voka'ya zarar vermeyecekti. Çünkü Jön Türk liderlerinin Voka'nın ısrarı üstüne kendi çıkarları vardı ve bu kalıcılığı kullanmaya çalıştı.

Bu dönemde Voka'nın hayatında çok önemli bir senaryo gelişecekti. Arnavutça için Arapça alfabesinin destekçisi olarak Voka, bu şekilde bir alfabeyi kendisi derlemişti. Arap alfabesinin harfleri toplandı, bu nedenle Voka birçoğunu Arnavut diline adapte etmek için oluşturdu. Burada sahip olduğu olağanüstü zekânın, büyük entelektüel olgunluğun ve bu bilginin büyük kapasitesinin tam olarak bu alfabenin oluşturulmasında gösterildiğinden bahsetmeye değer. Günümüzde, bazı Arnavutların Arnavut dili için Arap alfabesine haiz olma ısrarı Türkofil olarak veya ulusal çıkarların satılıyor izlenimi verdiği görülüyor, ancak Voka'nın yaşamış olduğu vakit durum tamamen farklıydı. Her şeyden önce, Arnavut-Türk ilişkileri farklıydı ve Arap alfabesi bugün haiz olduğu kötü bir üne sahip değildi, şu sebeple o zamanlar

[82] Hajrullah Koliqi, *a. g. e.*, s. 210, 211.

birçok aydın ve Voka bu alfabeyle yazdı ve çalıştı. O zaman en önemli şey ortak bir alfabede birleşmekti ve bu problemi en kısa sürede halledecek bir entelektüel olan Voka'dır.

Rexhep Voka tarafınca derlenen alfabe diktatör işaretler içeriyordu. Toplamda, bu alfabenin bugünkü Arnavut alfabesinden sekiz harf daha fazla 44 harfi vardı. Arap alfabesinde 28 harf olduğunu söyledik, bu nedenle Arnavut dilinin gereksinim duyduğu harf eksikliği vardı. Böylece, Voka özgün semboller yarattı, böylece Arnavut dilinin her harfinin kendi sembolü var. Voka'nın alfabeye eklediği harfler bugünkü Arnavutça'nın harfleri: e, ë, gj, i, ll, nj, o, rr, u, y.[83] Voka alfabesinin 36'dan fazla harf içermesinin nedeni, bu alfabedeki harflerin bazılarının birkaç farklı sembolle yazılmış olmasıdır. Bu Arap alfabesi için bir yenilik değildir. Mesela içindeki "h" harfinin üç sembolü vardır, burada bu semboller Arapların üç değişik "h" yi vurgulamayı başardığı için, biri karnından derin soluk alarak kaynaklanır, bir "h:" boğazın dışarı verilen hava ile aşınmasıyla doğar ve son "h" da damaktan dışarı hava çıkartılarak ortaya çıkar. Böylelikle bir harf için Arap alfabesinin birkaç simgesi vardır. Arapça dil olarak geçerli değildir, her harfin nasıl oluştuğunun farklı bir yolu daha vardır, bu nedenle her harf için bir sembol olmalıdır Voka alfabesinde birden fazla sembolü olan harfler xh, z ve diğer harflerdir.

Arap alfabesinde, Arnavut dilinin ihtiyaç duymadığı bazı gereksiz harfler vardır. Burada Arnavut dilinin gereksinim duymadığı aşırı harflere vurgu harfleri denir. Bu harfler şunlardır: Voka'nın Arnavutça "t" harfini yazdığı "te" (t) çift harflerinden farklı olarak, lüzumsuz olan t harfi. Arap alfabesinde biri "empatik" olmak suretiyle iki "t" harfi vardır. Sonra Arap alfabesinin üç harfi "h" bulunduğunu gösterdik, bu nedenle ikisi empatik. Sonra Arap alfabesinde iki harften oluşan iki farklı tipte "d" var ve bunlardan biri ne

[83] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 191.

olursa olsun s harfi ile aynı. Her iki harf de Arnavut dili için de lüzumsuz olan á ve lá arasında hususi olsa da. Yani, bunların tamamı Arap alfabesinin gereksinim duyduğu harflerdir, ancak Voka bunları yazılarında Türkçe ya da Arapça bir kelime kullandığında kullanır, bu dillerde bu vurgu harflerle yazılır.[84]

Voka alfabesinde, Jön Türkler çekişmelerine devam etme şansını gördüler. İstanbul'daki çalışmaları sırasında Voka'nın "Mahfel" grubunun bir üyesi olduğunu ve Manastır Kongresi sırasında bu grubun Arnavut dilinin Arapça harflerle yazılmasında ısrar ettiğini gösterdik. Bu kulübün başına Kumanova'dan Arif Hikmeti adında bir Arnavut geldi. Rexhep Voka'nın aksine, Arif Hikmeti, Jön Türklerin kötü politikalarını nasıl ayırt edeceğini bilmiyordu, bu yüzden onların aracı haline gelmişti.

Bu kulüp Voka'yı kendisi tarafınca derlenen *Elifabaja* -Elif Baya adlı alfabeyi yayınlamaya ikna etmeyi başarıyor. Bu alfabe 1910 senesinde Mahvel Kulübü ve Jön Türkleri desteklemek üzere İstanbul'da basılacak.

Rexhep Voka'nın en oldukça eleştirileceği nokta bu. Ona muhtelif epitetler verilecek. Kanlı Jön Türk politikasını temsil etmekle suçlandı. Ona karşı hakaret eden epitetler içinde basında ve gazetelerde ona *Fanatiku i Manastirit* -Manastır Fanatiği, *Kryelidhuri* -Sarığı ve diğerleri gibi kelimelerle hitap ettiler. Ona sövgüde bulunmanın yanı sıra, alfabesinde "hava durumu" ve "ekmek" kelimelerini yazmak ve kendi halinde tutmak gibi, onun hakkındaki birçok alaycı makaleye hitap ederek oyuna dâhil oldu.[85]

---

[84] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 95.

[85] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s.75.

Bu noktada Rexhep Voka figürünün kararmış bulunduğunu vurguladık. Ona yönelik suçlamalar asılsızdır ve kişiliğine karşı önyargılıdır.

Bu dönemde Vlora subayları kulübü Rexhep Voka'yı destekliyordu. Zaman içinde, Voka ile birlikte, bu kulüp, şüphesiz Voka'nın bu konudaki ısrarının ana diline hürmet ve hiçbir halde bu dile karşı olumsuz bir tasarruf olarak kabul edilmeyen Arap alfabesinin ilerlemesi için kapsamlı kampanyalar üstlenmiştir.[86]

Arap alfabesiyle alakalı tavrı ve görüşüne gelince, zamanın gazetelerinden birinde yapmış olduğu açıklamada şu ifadeleri kullandı:

Arnavut halkı kendi dilinde yazıyor ve eğitiliyor. Arap alfabesini kullanarak Türk edebi dilini daha rahat öğrenebilecektir. Dolasıyla devlet idaresinde daha çok Arnavut olacak, bir taraftan Türkler içinde bizim hüküm sürdüğümüz zaman daha önce hüküm süren kötü görüşü reddetmek daha basit olacak.[87]

Bu açıklamadan, Voka'nın hedefinin Arnavutların eğitilmesi ve kabul edilen örneklere olduğunca dâhil edilmesi gerekliliğini görüyoruz. İlk bakışta gördüğümüzde, bu kelime bizim için ilginç görünüyor, şundan dolayı bir halde Voka, Arnavutluk'u Osmanlı yönetimi arasında görüyor, sadece Voka'nın yaşadığı zamana geri dönersek, tamamen farklı bir görüş. Bunlar Rexhep Voka ve aydınların sahip olduğu iki hedef veya iki ana nokta:

1. Arnavut nüfusunu, Arnavut dilinde eğitmek ve mümkün olduğunca çok sayıda Arnavut Okulu açmak.

[86] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 35.
[87] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 36.

2. Arnavutluk'un toprak bütünlüğünü korumak ve yabancı gaspçılardan korunmak.

Bu iki noktada, Voka'nın ve diğer bütün aydınların tüm ulusal faaliyeti yatıyordu. İmparatorluktan ayrılma hadisesine, yönetim tarafından ihanete uğradığını gördüklerinde karar verilecek ve Osmanlı liderliğinin Arnavutlara karşı adaletsizlik ve zulümlerini göreceğiz. İmparatorluğun yönetimi altında oldukları sürece, Voka Arnavut yönetiminin Osmanlı yönetimine katılması olasılığının yüksek olmasını istiyor. Öte yandan Arnavutların yeteri kadar eğitilmesini istiyor. Arnavutluk'ta üniversite olmadığı için tek seçenek İstanbul veya Avrupa'ya gitmekti. İstanbul'a gitmek daha kolaydı, ama sıkıntı eğitimin Türkçe olmasıydı, bu nedenle Arnavutlar Türk-Arap alfabesinde okuma şansı varsa, Türk edebi dilini öğrenmeleri daha basit olacak, daha rahat tahsil olanaklarına sahip olacaklardı.

İstanbul'daki yayınlanan "Elifabaja" alfabesi, Jön Türk siyasi örnekleri tarafından Arnavutları bölmek için kullanılacaktı. Bu sayede Arnavut topraklarında büyük bir kampanya başlatıldı, basılan kitaplar dağıtıldı ve bu alfabe ile yapılacak öğretime baskı uygulandı. Toplam 10.000 kitap basılmıştır.[88] Bu alfabenin çoğunun dağıtıldığı bölgeler Kosova ve Manastır Vilayetindeydi. Ayrıca hükümet, tüm Arnavutluk'ta öğretimin bu alfabede yapılmasını emretti. Arnavutluk'taki durumu provoke etmek için mitingler düzenleyerek tehlikeli kampanyalarına devam ettiler, bunlar; Manastır, Dibra, Follorina ve Prilep'den uzanan mitinglerdir.[89]

Arif Hikmeti'nin "Mahvel" grubundan sorumlu olduğunu söyledik, Voka'nın düşüncelerini oldukça iyi biliyordu, bu yüzden Jön Türkler vasıtasıyla Voka'yı alfabeyi yayınlamaya ikna etmeyi başardılar. Ancak Voka'nın aksine, Arif Hikmeti'nin milli çıkarları ayırt etmediğini, daha doğrusu onlara karşı çalıştığını tekrarlıyoruz. Kampanya sırasında, alfabelerin yayılımı

[88] Hajrullah Koliqi, *a. g. e.*, s. 306.
[89] Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *a. g. e.*, s. 402, 403.

ve mitinglerin organizasyonu ile Arif Hikmeti, üstlenilen her faaliyete aktif olarak katıldı.[90]

Ancak bu kampanya o denli başarılı olamadı ki, tam da Voka'nın verdiği darbe yüzünden Jön Türklerin şeytani politikasına önderlik etti ve ondan çekildi. Bu kampanyanın devamında, Arnavut milliyeti ile herhangi bir şey yapmak isteyen Türk Müslüman din adamları ve hayran Türklerin figürleri olacak. Burada Jön Türklerin neden Arap alfabesinin kullanımı mevzusunda bu kadar ısrar ettiklerini ve her ne pahasına olursa olsun Latin alfabesini reddettiklerini belirtmek gerekir. Jön Türklere göre, Arap alfabesinin Arnavut dili tarafından kullanılmaması Arnavutlar arasındaki Osmanlı etkisini azaltacaktır. Bu aslına bakarsak doğrudur ve birçok aydının bu tutumu devam ettirmesinin ana nedeniydi.[91] Rexhep Voka bu halde düşünmedi, Arnavut alfabesine olası en kısa sürede çözüm aramaya odaklandı ve Osmanlı-Arnavut ilişkilerini ne kadar etkileyeceğini düşünmedi. Birçok aydın gibi, hala Jön Türklerin politikalarına güvenilmiş olduğu bir aşamadaydı. Jön Türkler çifte politika yapma mevzusunda çok iyilerdi, mesela Voka alfabesinin dağıtılmasından kısa bir süre önce, öteki şeylerin yanı sıra, tarafsız kalacağı ve seçim oluşturmaya hiç karışmayacakları söylendi.[92]

Bu eylemlerden sonra Voka, Jön Türklerin fikirlerini desteklemekten çekilmiş ve onlara karşı bir duruş sergilemeye başlamıştır. Başka bir ifadeyle Voka'nın bilgisi olmadan, bu durumu kendi çıkarları için kullanmayı başardılar ve bir dereceye kadar entelektüelliğine zarar verdiler. Voka bu durumdan çok pişmanlık duyuyor ve Arap alfabesindeki büyük ısrarını aşırı görüyor. Büyük bir adam olarak, kendisinde ilk olarak ulusal çıkar bulunduğunu gördüğünde ve Arap alfabesi ile ilgili bütün desteğini bırakmıştır. Belki gölgelerdeki gibidir, ancak tam ağızla söyleyebiliriz, Voka, Arap alfabesi için faaliyetlerini

[90] Avzi Mustafa, *Figura mësuesish shqiptare I*, Bashkësia Kulturore Shqiptare, Tetovë 1995, s. 62.
[91] Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *a. g. e.*, s. 402, 403.
[92] Skënder Anamali, Kristaq Prifti, *a. g. e.*, s. 403.

ve kampanyalarını terk ettikten sonra, nihayetinde ve oybirliğiyle Latin alfabesi önceliği alır ve Arnavut dilinin alfabesi haline gelir.

Jön Türk'ün siyasal fikirlerini desteklemenin yanı sıra Voka, Türk-Arap alfabesi mevzusundaki büyük anlayışından ötürü büyük bir pişmanlık duyuyor. Sofya'da yayınlanan ve büyük vatansever Josif Bageri tarafınca yönetilen "Shqypeja e Shqypnis" gazetesinde bir belgemiz var. 1910'da Mahvel kulübünün lideri Arif Hikmeti, *Pendimi i Myftis së Manastirit* -Manastır Müftüsünün Tövbesi başlıklı bir bildiride şöyle diyor:

> *Geçen hafta Konstantinopolis'ten bir mektup aldık, burada Rexhep Efendi'nin yakın bir arkadaşı bizlere yazdı, Arapça harflerle yazarken ve tövbe ettiğinde utanarak suçlu olduğunu anlamış ve yaptığı işlerin gereksiz olduğunun farkına varmıştır*.[93]

Arif Hikmet'in sözlerinden, Voka'nın kalıcılığı için değil, bununla birlikte Jön Türklerin alfabesinin yayınlamasına izin verdiği için büyük bir pişmanlık duyduğunu görüyoruz. Ancak Arif Hikmet'in açıklamasında gördüğümüz gibi, Voka öyle bir ruhsal çöküntüye girmişti ve kendi milletini yarı yolda bırakmıştır. Bundan dolayı da kendini suçlu hissediyordu. Tam olarak, Jön Türkler' in politikalarını ortaya çıkarmaktan ve utandığı alfabenin dağılımı hususunda kendisini suçlu hissediyor. Kuşkusuz bu, oldukça büyük bir karakterin kalitesi, olağanüstü bir kişilik, milletine sonsuz âşık olan bir vatanseverliğin göstergesidir.

Ayrıca Arif Hikmeti'nin, Voka'dan etkilenen eylemlerini de çözümlediğini belirtmek gerekir. O da Voka gibi, alfabe dağıtım kampanyasına katıldığından pişmanlık duyuyor ve Voka'nın Josif Bageri'nin gazetesindeki

[93] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 35.

pişmanlığını ve başka bir Türk gazetesinde yapmış olduğu açıklamada, meydana getirilen hatalardan dolayı kederini dile getiriyor.

Fakat Jön Türklere karşı çıkmak onları rahatsız edecek. Böylece, Voka Müftü direğinden ayrılmak ve Shipkovica'daki yerli köyüne taşınmak zorunda kaldı. Bunlar onun için zor zamanlardı. Çok yüksek konumlara ve büyük toplumsal öneme sahip bir figürden, Jön Türk düşmanları tarafından değil, bununla birlikte birçok Arnavut tarafından sevilen bir figür haline dönüşüyor. Arnavutlara karşı, figürü, Jani Vruho'nun yazdığı gibi, ona "hain" denildiği alfabe yayınlanması ile lekelendi.[94] Fakat figürü kendi eylemleriyle temizlenir. Jön Türklere karşı çıkıyor ve yapmış olduğu hatayı kabul ediyor. Aslında, bu Voka'nın yapmış olduğu ilkeler için mücadeleyi anlatıyor, ulus üstünde hiçbir şey olmadığına ikna olmuştu, eğer Jön Türklerin saflarında devam ederse birçok ayrıcalığa sahip olacaktı, ama benimsediği ilke belliydi. Meşhur kitabının 'Mendime' isimli çalışmasında diyor ki:

Biz bir kabileyiz[95]

Alfabenin birleşmesi tarihinin uzun destanı Voka'nın ayrılması ile sona erer. Manastır kongresinde "Mahvel" grubu ile beraber İstanbul Kulübü tarafından onaylanan Arap alfabesini destekledi. Bu amaçla Manastır Kongresinde yorulmak bilmeyen bir iş yaptı. Manastır Kongresi'nin hem Latin bununla birlikte hem Arap alfabesinin Arnavut dili tarafınca beraber kullanılması sonucu Voka'dan memnun kalmadı, bu nedenle faaliyetine devam etti. Manastır Kongresi'nin kararını tartışmak amacıyla toplanan Dibra Kongresi'nin merkezi figürü olacak. Daha sonra Voka, alfabeyi Arnavutluk bölgelerine dağıtılması senaryosunda yer alıyor ve bu da memnuniyetsizliğe ve onun hakkındaki fazlaca eleştiriye neden olacak. Arap alfabesi fikrinden çekilmek zorunda kaldı ve çekilmesi ile Arap alfabesinin en büyük destekçisini

[94] Hajrullah Koliqi, *a. g. e.*, s. 307.
[95] Rexhep Voka, *Mendime, a. g. e.*, s. 16

ve savunucusunu kaybettiğini söylüyoruz. Böylece, gelecek Arnavut alfabesinin Latin harfleriyle yazıldığını göstermektedir. Manastır Kongresi tarafından yayınlanan bu alfabe Arnavutça için resmi alfabe haline geliyor.

7. Rexhep Voka'nın eserleri

Rexhep Voka elit bir entelektüeldi ve tutumu, sahip olduğu büyük entelektüel birikim ile ayırt edildi. Sürekli malumat sorunu ile uğraşıyordu. Çocukken öğrenme eğilimi vardı ve çalışmaları sırasında bilgiye büyük bir bağlılık gösterdi. Takip eden yıllarda büyük bir olgunluk kazanacak ve dini ve sosyal olmak üzere birçok alanda iyi bir uzman olacaktı. Yani onun gibi bir adam önemli çalışmaları geride bırakmış olmalı. Ancak kötü şansı, geride bırakılan yazıların çoğunun ortadan kaybolması ve bugün oldukça az bir kısmının bilinmesidir. Yazılarının geniş bir yelpazesi, İstanbul'dayken gazetecilikte çalışırken yayımladığı yazıların çoğunu içerir, sonrasında İstanbul'dan memleketi Tetova'ya döndüğünde toplamış olduğu folklor, rıhtım ve halk masalları hakkındaki fazlaca yazı içerir.

Rexhep Voka'nın en mühim eseri, şüphesiz 1911'de İstanbul'da yayınlanan "Mendime" isimli kitabı olup bu kitabın girişinde İslami takvime göre 1327 hicri yılı yazılı olduğunu görüyoruz. Kitabı yayınladığı sırada Voka, Manastır Vilayetinin müftüsüdür, bu da ondan bahsetmeden ayrılmış olduğu bir gerçektir. Kitap "Tab-i ev-vel" yayınevi tarafından yayınlanacaktır.

"Mendime" çalışması, yazarın vatansever duygularının bir kararı olarak yazılmıştır ve aydınların siyasi ve kültürel hareketine katılmasının güçlü bir ifadesidir. Bu kitabın önemi dilbilimi açısından Arnavutça diyalektolojisini belgeliyor.[96] Bu kitap, Voka tarafınca konuşulan lehçenin dilsel zenginliğini

[96] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 96, 97.

göstermektedir, sırası ile Voka, Dibra lehçesi ile karıştırılmış doğum yerinin lehçesi ile yazmıştır.

"Mendime" kitabı, Voka'nın yurtsever fikirlerinin en iyi sunulmuş olduğu milli devrim çağrısının kaidesinde yükseliyor. Bununla birlikte, buna ek olarak, zamanın hükümeti ile çatışan fikirlere, kısaca gelecekte bir sorun açacak olan Jön Türk hükümetine de sahiptir. Konferansın bu kitapta kurulduğu ana fikir, halkın eğitimi ve yetiştirilmesi ve milli bilincin artırılması çağrısıdır.

Kitap, sırası ile Voka tarafınca derlenen Arap alfabesinde yazılmıştır. Daha sonrasında yayınlarından "Elifbaja shqip" yahut "Arnavut Alfabesi" Mart 1910'da basıldı yahut İslami takvime göre "Mendime" çalışmasıyla aynı yıl, doğrusu 1327 yılında yayınlandı. Basım yeri olarak "Muhammed Beg". Bu çalışmanın Jön Türkler tarafından başlatıldığını ve sponsorluğunu üstlendiğini ve hemen sonra 10 bin kopyasının Arnavutlar arasındaki durumu istikrarsızlaştırmak için Arnavut topraklarına dağıtıldığını aktardık. En çok irdelemenin olduğu çalışmalardan biridir, sadece gösterdiğimiz şekilde Voka'nın fikirleri ve emekleri her zaman milli çıkarlar uğruna olmuştur.

Bir alfabe derlemek, büyük bir entelektüel ve mantıksal çalışmayı, son derece iyi hazırlanmış bir insanın kanıtıdır. Yani Voka bir Arap alfabesi derlemesine rağmen, nadir bulunan bir değeri kaybetmez.

Voka'nın alfabesi, alıştırmaları içeren oturumlarla bir kitap şeklinde yayınlandı, bu kitabın toplam 20 sayfası var. Bu alfabede öne çıkan şey, çocukların ana dillerini yazabilmeleri ve okuyabilmeleri için alfabenin, parlak zekâ Arnavut halkına adanmış olduğu açıkça belirtildiği Voka tarafından yönlendirilen bir kelimedir.

Voka tarafından derlenen alfabe ile 1911 yılında İstanbul'da bir talebe olan Fazlı Tiranasi tarafından yazılan *Gramatika themelore Shqip* -Temel Arnavutça Gramer Kitabı (Sarfi iptiadi arnavudi) adlı bir gramer yayınlanacaktır. Voka tarafınca derlenen alfabenin açıklaması ve harflerin kaldırılması ve Arnavutça dili için eklenen tüm seslerin ve işaretlerin kullanımı ile ilgili 32 sayfalık bir gramerdir. Ancak bu açıklamalar Türkçe yazılmıştır. Bu arada, bilimsel niteliği olan anlamda, bu dilbilgisi, öğrencilerin cevaplarını bekleyen sorular şeklinde derlenmiştir.[97]

Rexhep Voka'nın hayatta kalan diğer eserleri, 1911'de İstanbul'da yayınlanan "Arnavutça Mufassal İlmihal" 1328'deki İslami takvime bakılırsa dinsel niteliktedir.

Voka bu İlmihal'de dinin temel bilgisi olan İslam dini ile alakalı genel malumat vermiştir. Voka'nın amacı dini bilgiyi yaymaktı, bundan dolayı muhtelif nedenlerden dolayı bu bilgi, temel nedenin tahsil eksikliği olduğu nüfusta yoktu.

Bu yayının ihtiva ettiği ana temalar İslam dininin koşullarından, İslam inancının ana noktalarından, hemen sonra İslam dinine göre Tanrı'nın niteliklerinden kaynaklanmaktadır, bununla birlikte Tanrı'ya olan inancı da tanımlar.

Voka'nın eserlerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşmadı. Bu durum hem Tetova lehçesi hem Voka hem de arnavut halk için kötü bir sonuç doğurdu. Zira Voka'nın yazdığı bu lehçe, yazarlar için büyük bir önem taşımaktadır. Halk gözünde yazılarda kullandığı bu lehçe ile saygıdeğer bir duayen olmuştur.

[97] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 96.

Lehçesi okuyuculara bunu bildiklerini de gösteriyor. Sıra ile Arnavutça dilini ortaya çıkarır, böylece onu zenginleştirir.

Bu eserlerin kısa sürede ve üçünün de İstanbul'da yayınlandığını görüyoruz. Bunlar büyük ehemmiyet taşıyan önemli eserleridir. Voka'nın varlığını, fikrini ve tutumunu anlatır ve dilbilimsel çalışma için nadir bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

8. Rexhep Voka'nın hayatının son dönemi

Rexhep Voka'nın Jön Türkleri nasıl desteklediğini ve İstanbul'daki faaliyetlere katılımı konusunda ayrım yapılmıştır. Voka'nın Arnavut alfabesindeki pozisyonunu ve Arnavut dilinin Arap alfabesini kullanma arzusunu incelemek. Bu arzunun ve bu tutumun nedeni, Voka'nın Arnavutlar için kötü niyetli bir senaryoda yer alması ve Arnavut topraklarında Arap alfabesini desteklemesi etkilidir. Bu alfabe Voka tarafından derlendi ve Jön Türkler bu alfabeyi kendi çıkarları için kullandılar. Aynı zamanda, Voka'nın Jön Türklerle ilişkilerinin kötüleştiği nokta buydu. Buna ek olarak, Jön Türkler Arnavut nüfusuna karşı saldırganlıklarını artırdılar, bu nedenle vatansever olarak Voka bu politikalara karşı çıkmıştır..

Rexhep Voka, aydın ve Arnavutluk ulusal hareketine layık bir vatanseverdi. Jön Türklerle aynı fikirde olmanın yanı sıra onlara da karşı çıkıyor ve "Mendime" isimli çalışmasında hükümeti şöyle eleştiriyor:

Lanetli hükümetin insanlığın düşmanı olduğunu.[98]

Ancak buna ek olarak, Voka her vakit Sultan Abdülhamit'in otoritesini eleştirdi, önder Arnavutluk milletini kabul etmediği ve Arnavutça dilinde tahsile izin vermediği için kurallarına aykırıdır. Bu nedenle Jön Türklerin

[98] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 9.

saflarına katıldı, sadece eski padişahla aynı yeni devrimcilerin Arnavut halkına yönelik haksızlıklara devam ettiğini görünce, Jön Türk hükümetini Sultan'ın kötü yönetiminin devamı olarak çağırıyor. II. Abdülhamit hatta Arnavutlara İstanbul'daki hükümetten öğrenim ve milliyet sorununa çözüm getirmesini beklememelerini tavsiye ediyor. "Mendime" kitabında şu şekilde yazar:

> *Sadece hükümetten beklemeyelim, kendimizi de deneyelim, bugüne dek hükümet sorunumuzu çözmedi ve çözmeyecek.*[99]

Tüm bu çağrılar ve bütün bu kızgınlıklar, sağır kulaklarda kuşkusuz duyulur. Memnun olmayan Jön Türkler intikam alıyor. Yaptıkları ilk şey Manastır Vilayetinin Müftüsünün işine son verilmesi. Bu, Voka için haksız bir eylemdi zira Müftü olarak işini büyük bir hassasiyetle yapmıştı, vatandaşların haiz olduğu herhangi bir sorunla uğraşmıştı ve bütün işi adil bir halde yapmayı başarmıştı. Bu nedenle, yanlışlığa neden olan bir müftü olarak işten ayrılma sebebi değil, Voka'nın tutumlarına bir yanıt olarak Jön Türklerin adaletsizliğinin nedenidir.

Bu vakadan sonra Rexhep Voka, Shipkovica köyündeki memleketine döndü. Kuşkusuz daha önce kendisi için belirlediği kutsal görevden vazgeçmemiştir. Köy camisinde imam olarak çalışmıştır. Bu yüzden, yükselmiş bir adam olarak, sıkıntıdan rahatsız olmayan bir karakter olarak, insanları olduğunca yükseğe çıkarma zamanı gelir ve bunu sadece insanların eğitilmesiyle mümkün olduğunu biliyordu.

Bu arada ilk Balkan savaşı gerçekleşti. Bu vakit zarfında Arnavutluk Osmanlı İmparatorluğu'ndan Bağımsızlık kazandı, ancak hala resmi olarak Osmanlı yönetimi altındaydı. Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın, Arnavutluk

[99] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 14.

topraklarını işgal etme kampanyasını başlatmışken, bu kampanyanın Kasım 1912'den Ekim 1913'e kadar sürdüğü[100] bilinmektedir.

Sırbistan işgal esnasında en yırtıcı olanıydı. Özellikle Kosova bölgesinde, bu tür katliamlar hakkında yazan New York Times gibi muhtelif dünya gazetelerinde zamanın belgelerine sahip olduğumuz sayısız katliam yapmıştır.[101] Arnavut nüfusu üzerindeki vahşete bakılırsa katledilen 120 bin sivilin bilgisine sahibiz.[102]

Sırplar işgalciliğinin ve haksız katliamının yanı sıra, işgaline karşı çıkan her insana zulmetmiş ve öldürmüşlerdir. Bu grupta milli hareketin birçok vatanseveri vardı. Sadece aralarında Rexhep Voka, yaşam tehlikesi altında, doğum yerine ilişkin Shipkovica'yı ikinci kez terk etmeye karar verir. Ancak bu defa eğitim sebebiyle değil Sırp işgalcilerin kaçışı yüzünden terk etti. Mehmet İsmail adlı 18 yaşındaki köylü bir çocuk Voka' nın, gözlerinde yaşlarla ve memleketine özlem duyarak Shipkovica'ya gidip geldiğini belgeliyor.[103] Bu yüzden Sırpların zulmü yüzünden ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Bundan dolayı Voka kaçmak için Shipkovica'ya gitmiştir.

Shipkovica'dan kaçtıktan sonra, Bükreş Romanya'ya gitti. Orada Arnavut kolonileri ve dernekleri olduğunu gösterdik ve bu ulusal neden açısından oldukça aktif bir ortamdı. Ancak birçok vatanseverler Manastır Vilayeti Müftüsü ‘nün Bükreş Kongresi'ne ne kadar katıldığını da gösterdik. Profesör Vehbi Behxheti'nin kitabında, Rexhep Voka ile aynı zamanda bir köylü olan Shukri Myrtezain'ın sözlerini şu şekilde söylüyor:

---

[100] Miranda Vickers, *The Albanians: A Modern History*. I.B. Tauris Word Press, London 2014, s. 6.
[101] Robert Elsie, SERVIAN ARMY LEFT A TRAIL OF BLOOD; Thousands of Men, Women, and Children Massacred in March to Sea, Say Hungarian Reports, *New York Times*, New York 31 Aralık1912, s. 3
[102]https://web.archive.org/web/20160303195950/http://www.albanianhistory.net/texts20_1/AH1913_6.html Erişim Tarihi 20.03.2020
[103] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s.47.

Rexhep Voka 1912'den sonra Bükreş'e geldi. Babam Mirte Hadra, 40 yıl Vllajake'de yaşamıştır.[104]

Bu yüzden Voka, zulümden Bükreş'e kaçış sırasında oradaki köylüsüne taşınır. Ayrıca, Lala Leze olarak bilinen Ilaz Qahili adında başka bir köylü, Rexhep Voka'nın, Myrt Hadra ile birlikte kalmıştır. Bu zamanda Voka'ya hem maddi hem manevi anlamda destek olmuştur. Hatta o zaman Voka'nın suç ajitasyon çevreleri tarafından da tutuklandığı söyleniyor.[105]

Romanya'daki Arnavut göçleri hakkındaki tarihsel bir gerçekten bahsetmeye değer. İlk koloniler esas olarak *Çam*[106] -Çamlık ve Korça göçlerinden oluşurken, son Arnavut grubu sıklıkla Tetova'dan, çoğunlukla Sharr Dağları'ndan, daha sonra Gostivar Kërcova köylerinden, Serbica, Cervica ve Zajazi gibi olarak köylerinden gelen Arnavutlardan olacak. Ancak, bu nesiller faaliyetlerinde büyük farklılıklar göstermektedir. İlk kuşaklar, ticaretin yanı sıra temel olarak entelektüel ve yönetimsel işlerle uğraşırken, son kuşaklar esnaf ve el emeği ile çalışanlar, fırıncılar ve şekerleme sahipleriydi. Ancak her iki neslin özelliği, entelektüel, temsili, maddi bununla birlikte başka birçok yolla ulusal davaya büyük katkıları oldu.[107]

---

[104] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 24.

[105] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 24.

[106] **Çamëria** ve çam olarak adlandırılan sakinler, Epirus'un bir parçası olan Arnavut nüfusu. Çameria, İyonya Denizi'nin doğu kıyısı boyunca Butrint ve Bistrica'dan Preveza Körfezi'ne kadar uzanıyor.

[107] Baki Ymeri, A. Kamberi, *Shqiptaret e Rumanisë*, Klubi Letrar Kitabevi, Tetove 1995, s. 17.

Voka'nın Bükreş'te yaşadığı Myrte Hadra, elit bir entelektüel olarak kabul edilir, sadece aynı zamanda yaptığı işle, günde yaklaşık 1 lira kazanarak zamanla çok para kazandı. Myrta Hadra'daki Voka neredeyse üç ay kalacaktır.

Bükreş'te, birçok köylüsü arasında, çeşitli ulusal konularda fazlaca aktifti. Bükreş'teki kalış süresinin kısa bulunmasına rağmen muhtelif etkinliklere katıldı. Orada öteki köylülerle tanıştı: Kadri Kadriu, Ajvaz Voka ve Myrtë Hardën. Voka'nın Bükreş'teki hareketi ve kalışıyla ilgili neredeyse tüm detayları Lezë Qahili takip ediyor. Lezë Qahilı'ya göre, Voka katıldığı toplantılar ve organizasyonlar arasında birtakım fotoğraflar çekildi, bu şekilde, daha sonra Ajvaz Voka isminde başka bir köylü tarafınca Romanya'dan fotoğraflar getiriyor.

Voka, Bükreş'te kaldıktan sonra, hayatının son durağı olacak İstanbul'a gider. Yaşlılığında ise herhangi bir yazı olmadan, dini kitapların yayaınlandığı bir yayınevinde çalışmaya başlar. Çalıştığı bölüm, fetvaları yayınlamak için bir bölümdür, bu bizi şaşırtmaz, zira gazeteci olarak çalıştığı zaman bunun yanında Manastır Vilayeti Müftüsü olarak fetva eğitimi de veriyordu.

Ancak Voka bu işte uzun zaman kalmayacak. Jön Türklere karşı tutumları ve "Mendime" kitabında yayınladığı fikirleri nedeniyle lider çevrelere raporlanacak. Bunun haricinde geçmişte bu matbaada çalışırken adalet çağrısında bulunmuş ve İstanbul'un ortamında birtakım memnuniyetsizliklere neden olmuştur. Böylece, Haxhi Adil Bej liderliğindeki bir Jön Türk komisyonu onu kovdu ve o sırada her türlü devlet kurumunda çalışmasını yasakladı. Voka'nın dini kitaplar için yayınevinde çalışmaya başlamış olduğu bilgiler, Ali Hoxha ile beraber Arif Hikmet tarafından verilmiştir.[108]

[108] Baki Ymeri, Rexhep Voka në Memorjen e Bashkëfshatarëve të Tij, *Albanezul*, Bukuresht, Nentor, 1994 s. 65.

Kişisel yaşamına gelince, ikinci kez evlendikten sonra ikinci karısıyla iki oğlu vardı. İlk karısı Sahit Leza'nın kızı, ikinci karısı Topojani'dendi.[109]

Yaşamının geri kalanında İstanbul sokaklarında hayatını geçirmek zorunda kalıyor. Sahip olduğu yüksek mevkilerden, kendi ulusuna karşı çalışmayı reddettiği için yoksullukla sonuçlandı. Sokaklarda çiçek satarak geçimini sağlamaya çalıştı ancak 1917 yılında kolera hastalığına yakalandı ve İstanbul sokaklarında öldü.[110]

Voka'nın en önemli mirası onun yüksek kalibreli bir entelektüel olmasıdır. Zira Arapça, Türkçe, Fransızca, Sırpça vb. dahil olmak suretiyle birçok yabancı dili biliyordu, bu sebeple çok muhtelif dini bilgilere sahip olduğu için halk geleneklerini, belgelemekle ilgileniyordu. Ulusal tarih öğretiminin ulusal ilerlemenin önkoşulu bulunduğunu düşünüyordu. Bu öğenin değerini bildiği için, refahı ilettiği için insanları eğitmekte fazlaca ısrarcıydı. Aydınlanma fikirleri o zaman için son derece moderndi. Vatana olan sevgisi o denli büyüktü ki, bu aşk yüzünden hayatını zaruret ve hastalıkta bitiriyor. Vatanseverlik konusundaki çalışmaları, sıradan vatanseverlerin ülkesi için yapabileceği olasılıkları çok aşıyor. Voka, Arnavut milleti için yüksek bir figür, ulusal aydınlanmanın ideolojik temsili için yüksek bir değer ve Arnavutluk tarihinde büyük öneme haiz olan bir şahsiyettir.

[109] Baki Ymeri, *a. g. e.*, s. 22-27.
[110] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 39.

İKİNCİ BÖLÜM

REXHEP VOKA'NIN İDEOLİJİK DÜŞÜNCESİ

1. Rexhep Voka'nın Aydınlanma ile İlgili Görüşleri

Rexhep Voka'nın yaşadığı dönem, Arnavutların milliyetçilik tarihin en yoğun yaşandığı dönemdir. O dönemde Arnavut aydınları arasındaki baskın görüşün temel özellikleri:

1. Etnik Arnavut topraklarının özerkliği ve bölgesel korunma
2. Ana dilde eğitim
3. Arnavutluk'un etnik sebeplerden dolayı bölünmemesi

Voka’nın döenminde aydın Arnavut düşüncesinin en seçkin temsilcileri Sami Frashëri, Pashko Vasa, Gjergj Fishta ve diğerleri idi. Bunların arasında Rexhep Voka da vardı. İstanbul'daki çalışmaları esnasında birçok vatanseverle irtibat kurdu ve bu da yurtsever değerleri yüksek bir kişilik kazanmasına neden oldu.

Voka'nın Arnavutluk aydınlanma düşüncesin desteklediğini kanıtlayan en öenmli olayları şunlardır:

1. Arnavutluk bölgelerini korumak için Voka, Bükreş Kongresi, Ferizaj toplantısı ve buna benzer daha çok organizasyona katıldı.

2. Tetova medresesinde Mualim olarak çalışırken Arnavutça dersleri verir ve ders içeriklerini Arnavut diline uygun şekilde değiştirmiştir.

3. Arnavutların, Müslüman ve Hıristiyan gibi farklı dini inançlara çağrılmasına karşıydı ve bu düşüncesini açıkca "Mendime" çalışmalarında dile getirmiştir.

Aydınlanma programının önemli noktalarından biri de Arnavutça dilinde eğitimdi. Voka bunun milli ilerleme getireceği inanıyordu. Ancak bununla birlikte Arnavut halkının ilerlemesi için ekonomik ve buna benzer birçok şartın eksik olduğunun farkındaydı. Buna dayanarak Voka'nın fikirlerini gerçekçi veya realist olduğunu ifade edebiliriz. Buna rağmen yerine getirilmesi ihtiyaç duyulan ön koşulları yeterince görmediğinden dolayı Arnavutların ana dilinde eğitim konusunda geri adım atmak zorunda kaldı. Buan rağmen politik veya sosyal sebeplerden dolayı eğitmi her zaman bağımsız olarak görüdüğünü söyleyebiliriz.

Arnavut aydınlanması büyük oranda Avrupa aydınlanmasından etkilendi. Bu aydınlanmanın ana özelliği, insanların kendi geleceklerine kendileri özgürce karar verenlerin olduğu fikriydi. Voka bu ideolojik düşünceyi hayata geçirmeye çalıştı. Kendisi ateşli bir aktivistti ve bunun en önemli göstergesi de padişahın otoritesine karşı referandumda imza toplamak için çok çalıştığı bilinmektedir.

Voka, Arnavut aydınlanması için bilimsel konulara büyük önem verdiği bilinmektedir.[111] Bndan dolayı Arnavut gençlerin okullarda coğrafya ve tarih de dâhil olmak üzere fen bilimlerine çok öenme vermelerine istedi. Çünkü Voka'ya göre, ilerlemenin ana önceliği bilgidir. Bilgi eksikse, bölgesel kimliğin yanı sıra milli kimliğin korunması da olmayacaktır. Bu nedenle, onun en öenmi sloganı:

[111] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 49.

İnançsız ve bilgisiz insan hayvanlardan farklı değildir[112]

olmuştu.

Voka'ya göre Arnavutlar yürekli ve eli açık bir halktır ancak malumat eksikse cesaretleri düşmanlara karşı yarar sağlamayacaktır.[113]

Voka her zaman ilmi ve bilgiye önem vermiş ve daima ilmi konulara öncelik vermiştir. Bunun en önemli nedei ise Avrupa toplumun kazanmış olduğu başarı Arnavutlar tarafından da kazanılacağını düşünmesiydi. Başka bir ifadeyle başarıda Avrupa Aydınlanmasını örnek verirdi ve bununla popüler kitlenin ilerlemesi sağlayacağını düşünmekteydi.[114]

Voka'nın en mühim düşüncesi, hiçbir toplumsal grubun tahsilden mahrum edilmemesidir. Eğitim için yaş sıkıntı olmamalı ve yine cinsiyet de eğitim için engel teşkil etmemelidir. Başka bir ifadeyle Voka kadının eğitimine karşı değildi ve bu fikirler o zamanlarda oldukça ilerici ve moderndi.

Voka'nın Aydınlanma fikirlerinin bir başka özelliği eşitlik ve özgürlüktür. Tosk yahut Geg, Müslüman ya da Hıristiyan arasında hiçbir fark görmedi. Ona göre en önemli şey Arnavutları birleştirmek ve onları öğrenim yoluna ilerlemlerini sağlamaktı.

Osmanlı İmparatorluğu altındaki Arnavutlar etnik köken bakımından bazı haklardan yoksun bırakılmıştı. Bundan dolayı da Voka genel eşitlik konusunda ısrarcıydı. Aynı zamanda kendisi ilerici fikirlere sahipti ve yeni fikirlere açıktı. Bu tür hareketleri desteklemenin yanı sıra diyebiliriz ki bu formattaki fikirler onun ana düşüncesiydi. Jön Türkler bu konuda Arnavutların

---

[112] Rexhep Voka, *Mendime, a. g. e.*, s. 10.
[113] Jashar Rexhepagiq, *Zhvillimi i arsimit dhe I sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në territorin e Jugosllavisë së sotme deri në vitin 1918*, Rilindja Kitabevi, Prishtinë 1970, s. 1477.
[114] Ejup Ajdini, *Ekskomunikimi kulturor dhe letrar te shqiptarët e Maqedonisë*, Aza- SEsoft Kitabevi, Tetovë 1999, s. 96-98.

taleplerini haklı gördükleri için Voka da Jön Türklerin çeşitli faaliyetlerine katılımıştı.[115] Ancak daha sonra Jön Türklerim oynamış oldukları siyasi oyunları fark edince kendilerini desteklemekten vaaz geçmişti.

2. İmam olarak Rexhep Voka

Rexhep Voka dini bir eğitim alarak daha sonra müderris unvanını kazanmıştı. Voka'nın imamlık görevinide li dönemini tanımadan önce şu belirtmek gerekir. Voka din adamı olarak bilinmesine rağmen, milli ve dini çıkarları büyük bir olgunlukla paylaştı. Ona göre önemli olan, dinin ulusu hiç inkâr etmemiş olmasıdır.[116] Buna dayanarak diyebiliriz ki, Voka'ya göre dini inanaçlar hiçbir zaman Arnavutların ayrılmalarına neden olacağı düşüncesini kabul etmedi.

Bununla birlikte, dindar ve din adamı olarak Voka'nın vatanseverlik faaliyetlerini dini inancı büyük oranda etkiledi. Bu alanda en çok durduğu konu da Arnavut dilinin Arap harfli bir alfabeye haiz olması ısrarıydı. Vokanın karakterini, fikirlerini ve niyetlerini bir bakış açısından analiz ederek, belirli bir noktaya yönelik tutumlarında haklıydı. Zira onun en önemli düşüncesi ilerici ve gelişmiş bir eğitimdi. Ayrıca hem pozitif eğitime hem de din eğitime çok büyük önem vermişti. Voka'nın dini eğitime vermiş olduğu öenmin ana nedeni, bu eğitimin ulusal farkındalığı artıracağı ve diğer taraftan dini bilginin üst düzeyli ve karakterleri insanları geliştireceğidir.

Voka'nın yaşadığı dönem ve coğrafya din eğimini sağlıklı bir şekilde öğrenmek Türk dilini bilmekten geçiyordu. Zira Arnavutlar Arap alfabesini öğrenmeleri onları daha ileri tahsile katılmaları sağlıyordu. Bu yüzden Voka,

---

[115] Hajrullah Koliqi, *a. g. e.*, s. 308.
[116] Mahmud Hysa, *Hoxhë Voka Veprimtar I Rilindjes Kombetar*, Dituria İslam, Prishtinë 1991, s.64.

Arnavutluk'un bilim ve aydınlık alanında ilerlemelerine katkı sağlayacağından ötürü Arap harfleri üzerinde ısrarcı olmuştu.

Dini bilgileri ve dinin inanç tutumları onu hiçbir zaman aşırı dinci olmasınıa neden olmamaıştır.[117] Zira kendisi dini inancı dâhil her farklı olanı bir özgürlük göstergesi olarak görmeyi biliyordu. Arap alfabesini desteklemeye devam ederken, yukarıdaki nedenlerden ötürü, Arnavut aydınlarının iyi bir bölümünün Latin alfabesinden yana olduğunu da görmüştü. Bu noktada onun olgunluğu ve ilerici görüşlü oluşu, milli fikirlerin yolunu açıyordu.

Voka'nın ana felsefesinde din ve bilgi her daim birlikte ve beraber yürümesi gereken iki gerçek olduğunu görmekteyiz. Ona göre, bunlar hayat ve canlılık veren iki unsurdur ve bu iki güç Arnavut halkını ileriye taşımadan en önemli iki itici güçtür.

Rexhep Voka yabancı etkilenmelerden son derece bağımsızdı. Önde gelen çevreler, popüler kitleleri uzak tutmak için sürekli din ve din adamlarını kullanmaya çalıştı. Bu taktik en çok Jön Türkler tarafından denendi. Müftü olduğu dönemlerde dini vaziyet nedeniyle, yüksek makamlar tarafınca başka amaçlarla kullanılma tehlikesi arasında olduğu anlamına geliyordu. Ancak, bu asla gerçekleşmedi. Çünkü Voka düşüncelerinde ve tutumlarında güçlü, bağımsız ve kesin bir karakterdi.

Bir din adamı olduğu için, Tanrı figürünün tüm felsefesinde özel bir yeri vardır. Tanrı'yı insan inançlarının ve ilkelerinin ana ekseni olarak görürdü ve her şeyi eşit ölçülerde tamamlayabilen tek kişidir. Kuşkusuz, bir din adamı olarak Voka için Tanrı'nın tartışılmaz bir yeri vardır. Ayrıca Voka, İslam dini

[117] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 50.

Arnavut halkı için de büyük önem taşıdığını biliyordu ve Arnavut imajını öğrenim ve özgürlüğe doğru itmek için Tanrı'nın imajını kullanıyor.[118]

Tipik örnek, "Mendime" adlı çalışmasında bulunur ve burada şunları belirtmiştir:

> *Bir şeyi değiştirmenin tek umudu Tanrı'dır[119], hatta insanların hürriyet kazanmasının da tek yolu Tanrı'nın onlara acımasıdır.[120]*

Tüm bunlardan şu neticeyi çıkartabiliriz: Voka'nın ulusal ve dini faaliyetleri iki farklı alanı değildir. İç içe geçmiş ve nihai hedefi, tahsil ve tedris olan büyük bir başarıdır. Voka'nın bütün felsefesi ve ideolojik öngörüsünde, entelektüel hazırlıklarında ve halkını gelişmesi için gösterdiği çabalarda da bu görülebilir.

Voka, halklar arasında dini bilginin öğretilmesini ve nesilden nesile aktarılmasını önemsemiş ve bunu teşfik etmiştir. Bu alnada ki bilginin eksik olduğunu bildiğinden dolayı kitaplarından biri de dini bilgi içeren "Arnavudca Mufassel İlmihal" idi. "İlmihal" kitabı[121], din ile alakalı temel malumat ve detayları içeren bir el kitabı olarak yazılmıştı. Bu sayede dini bilgiyi kamuya daha kolay erişilebilir hale getirerek daha geniş bir alana yayılmasını sağlamaya amaçlamıştı.

---

[118] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s.181.
[119] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 13.
[120] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 13.
[121] Rexhep Voka, *Elifbaja Shkib*, Muhamed Beg, İstanbul 1910, s. 13

Tanrı'nın varlığı, var olan türünün tek örneğidir. Çocuk ve aileye sahi olmaması Tanrı'nın özelliklerindendir. Ayrıca başka özellikleri de hiçbir şeye ihtiyaç dumamasıdır. Yorgunluk sözkonusu olmasığı için dinelnmeye; acıkmadığı içinde beslenmeye ihtiaycı yoktur. Voka'ya göre Tanrı evrendeki bu niteliklere haiz olan tek yaratıcıdır ve O evrende var olan herşeyi yarattığı. Bu da onun Tanrı olmasından dolayıdır. Tanrı her şeyi bilir ve her şeyi görür. Voka'ya göre, insanın emek harcamayı ve emek vermeyi hiç bırakmamasının ana nedeni budur.

Voka'nın sahip olduğu dini bilginin veya Hoc olarak karakterinin yüksek bir kaide üstündeki hedeflerini ve niyetlerini artırdığını görüyoruz. Yorulmaz, vatansever ve bitmez çalışma aşkı bazen sadece Voka'nın İmam duruşuyla bakarak açıklanabilir. Zira Voka'nın sahadaki eylemleri çoğunlukla vurgulayan bir Müslüman din adamının nitelikteydi.

Voka bilgiyi aktarırken çok dikkatliydi. Mümkün olduğunca temel üzerinde durmaya çalıştı. "Arnaudça Mufassal İlmihali" dışında "Elif Baja Shqip" de aynısını yatı!

Voka'nın bu kitap aracılığıyla aktardığı bilgi, *lugë* -kaşık, *tepsi* -pişirme tavası, *tavë* -güveç vb. pişirmede kullanılan bazı araçların adları gibi en basit adlardan başlamıştı. Voka ayrıca, yılın kaç ay olduğunu ayın kaç hafta olduğunu, haftada kaç gün olduğunu ve hatta bazı ayları kendi düşüncesine göre adlandırdığı görülmüştür.[122] Yani bir iş metodolojisi olarak buna sahip olduğunu söyleyebiliriz. Hoc olarak çalışırken ve Medrese'de muallim olarak öğrencilerine ders verirken aynı yöntemi kullanmıştı. Bu yöntem o dönemde Arnavutların eğitimi için çok etkili bir yöntem olduğu söylenebilir.

[122] Rexhep Voka, *Elif Baja Shqipe*, *a. g. e.*, s. 14.

Bu nedenle, Hoca olarak Voka'nın sadece dini görevleri yerine getirme rolünü değil aynı zamanda vatansever ve eğitici olarak görevler aldığını ve aktif olarak çalıştığı görülmüştür. Din adamı olması onu sadece bir alana sınırlandımamaıştır tam tersi onu farklı alanlarda katkı sağlaması için teşvik etmiş olduğunu söylenebilir.

3. Rexhep Voka'nın Pedagojik Çalışmaları

Rexhep Voka'nın yaşadığı dönemde Arnavut aydınların büyük bir kısmı İstanbulda eğitim aldıklarından dolayı hem Osmanlı İmparatorluğunun hem de Batının siyası ve demokratik politikalarından önemli oranda etkilenmişlerdir. Bu sayde farklı görüş ve fikirlerden de etkilenmişlerdir. İstanbulda almış oldukları bu eğitim ve etkilenmiş oldukları farklı görüşlerini yeni göreve başlamış oldukları memleketlerine de taşımışlardır.[123] Rexhep Voka'nın da aynı stratejiyi kullandığını söyleyebiliriz. Üniversiteden mezun olduktan sonra Voka, müderris olma hakkı kazandı. İstanbul'da birkaç yıl Rruzhdije'de öğretmenlik mesleğini yaptıktan sonra kazanmış olduğu tecrübeyi de ekleyerek memleketine dönmüştür. Rexhep Voka'nın 1895'te memleketine dönmesiyle birlikte pedagojik yaşamının yeni bir başlangıcı olmuştu. Kalkandelen'deki öğrenim durumu yeterli düzeyde olmasa da Voka'yı olumsuz etkilememişti. Aksine, eğitim kurumlarında sistematik çalışmalarını başlandığı metodolojiler ile öğrencilerle kullandığı sıcak yazışma yeni nesillere aktarılmıştır.

Voka pedagojik alanda yazdığı ve yayınladığı bilimsel çalışmalar ve farklı Arnavut bölgelerinde yaptığı konferanslar ile gençlerin geleceğe yönelik farkındalığını artırmaya çalıştı. Zira ulusal bilincin özgürleşmesini ve genç nesiller arasında eğitimin yükselişini gördü. Ayrıca bir din adamı olarak, yeni nesillere hem pozitif bilimin hem de dini bilginin öğretilmesi için tavsiyelerde bulunmuştu. Eğitim-öğretim sürecinde mekteplerde etik eğitimi, iş eğitimi,

[123] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 111.

sosyal ve dini eğitimin birleştirilerek öüretilmesi metodunu kullandı, çünkü ancak bu şekilde yeni nesiller ulus için faydalı olabilirler diye düşünüyordu.

Voka tarafından atılan bir başka adım ise her insanın yaş, cinsiyet ve hatta sosyal kategori ayırımı yapmadan, insanları toplu halde eğitime alınması konusundaki ısrarıydı. Voka bunu Medineme kitabında şöyle açıklamıştır:

Kalmayalım, genç ve yaşlı kalmayalım, koşalım, şarkı izah edelim ve öğrenelim. Bilgisiz olmayalım, kültürümüzü tüm dünyaya gösterelim.[124]

Voka kendi döneminde okulla gitmenin zorunlu olması için çok çalıştı.[125] Ona göre zorunlu bir eğitim, eğitimli nüfusun daha yüksek bir yüzdesi anlamına geliyordu. Bu durum Arnavut halkının tarihsel ve sosyal kaderinin kurtuluşuna yol açacaktı. Ayrıca elde edilecek bilgilerle devlet ve devletin çeşitli kurumlarının daha güçlü olarak ayakta kalmalarını sağlayackatı.

Voka, eğitimci ve bir din adamı olarak görevini yerine getirerken kendi ve pedagojik düşüncelerinden hiçbir zaman ‘din’ kavramını çıkartmamıştır. Ancak Voka, din kavramını iki bağlamda kullanmıştır;[126] birincisi eğitim ikincisi ise iman anlamında kullanmıştır. Bu yaklaşımıını Voka'nın "Mendime" çalışmasında görmekteyiz.[127] Voka'ya göre, 'inanç' kavramı Arnavut halkının bilgi ile ilerlemesi ve hayatta kalması için bir itici güç olarak görümüştür.

Voka'nın birinci hedefi insan olmanın bütünlüğü idi. Bu bütünlük, bir insanın özgürlük, eşitlik, eğitimden ulusal özgürlüğe sahip olması gereken temel hakları içerir. Ona göre, bu bütünlüğü inşa etmenin iki ana unsuru vardır; bunlar itimat ve bilgidir. Bu iki unsuru asla ayrı olarak görmedi ve bu da insan

[124] Rexhep Voka, *Mendime, a. g. e.*, s. 6.
[125] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s.13.
[126] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 14.
[127] Rexhep Voka, *Mendime, a. g. e.*, s. 24.

bütünlüğün tamamlamasını etkilyen önemli unsurlar olarak görüyordu. Bu unsur birbiriyle o denli iç içe geçmiştir ki Voka'ya bakılırsa bir unsur diğer unsurla birleşirdi. Bu nedenle, bu iki unsur içinde bir fark görmüyor, sadece bugün çağdaş pedagojik açıdan en temel unsurlar olarak görüyordu.[128] Günümüzde danışmanlık, rehberlerlik ve öğretmenlerin görevleri dersin tamamlamasıyla birlikte bitmiş sayılmaz. Aksine, eğitim ve öğrenim çalışmla ve katkıları okul dışında da devam eder. Çocuklarla dizgesel bir biçimde çalışmak önemlidir, bu sebeple kendilerini öğrenmeye adayarak güçlü ve amaçlı bir karakter gelişir. Ayrıca yaşamlarından kendileri sorumlu olacak ve kendi kendilerini kontrol edeceklerdir. Voka aynı ideolojiyi kullandı. Arnavut çocuklarının alacağı öğrenim ile Müftü, yurtsever ruhlarında ve beyinlerinde büyüyeceğini, toplumsal ve aile ilişkilerinde doğru davranışlara haiz olacaklarını ve ahlaki eğitime sahip olacaklarını çözümledi.[129]

Voka'nın çalışmalarında, ahlaki eğitimin genç nesillerin ilerlemesinin ana noktalarından biri olduğunu doğrudan veya dolaylı olarak belirtmektedir. Fakat etik eğitimin, İslami din inancını getirdiği gibi, ahlaki eğitimin İslami tahsil ile aynı gördüğünü vurgulamalıyız. Ona göre, bunlar birbirleriyle benzer içerikli[130] olarak hareket eden iki fenomendir.

Rexhep Voka, kendi halkın cahil kalmasından her zaman endişe etmiştir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere diğer yabancı ülkeler bu durumdan her daim faydalanmayı istemekteydiler. Başka bir ifadeyle Arnavutlar bazı durumlardan farkında olmadan diğer ülkelerin taleplerini kabul ediyordu. Bu fenomen, insanlar ancak yaşamın temellerinden memnun oldukları için meydana geldi. Sadece temel ihtiyaçlarını karşılamak ve bir ev sahibi olmakla ilgileniyorlardı. Voka, "Mendime" kitabındaki bu

[128] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s.115.
[129] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 116.
[130] **Simbiyotik İlişki**, diğer adıyla tamamlayıcı ilişkibiyolojide birbirine muhtaç yaşama zorunluluğu, psikolojide birbirine ters tutum ve davranışlarla birbirini tamamlayan ilişki biçimidir.

memnuniyetsizliği hayvanlarla karşılaştırarak da anlatıyordu. Ancak bu tür ayrımlar yapabilen ve hatta dünyanın büyüklüğünü anlayabilen başka bir kategoriyi sınıflandırdığı için üzerinde çok durmadı.[131] Nüfusun bu konuda, doğru adanmışlıkla Arnavut topraklarına değişiklik getireceklerine inanıyordu.

Voka anavatan-din kelimelerinin ortak yaşamına güçlü bir şekilde inanıyordu. Arnavutça eğitimine yönelik çalışmaları boyunca, bu düşünce onu her zaman arkadan takip etti. Vatansever bir duyguya, dini yaşam ve uygun eğitime sahip olmak, insanların hem sosyal hem de politik kurtuluşlarının gelişimine sahip olacağını düşünüyordu.[132] İnsanların inanca, bilgiye hâkim olması ve aynı zamanla gelişim göstermesi gerçeğini dah kolay bulacaklarını inanıyordu.

3.1. Rexhep Voka'nın Ele Aldığı Metinlerinin Pedagojik Çalışma Açısından İncelenmesi

Daha önce Rexhep Voka'nın bazı çalışmalarının belgelenmediğinden ifade etmiş olsak da bu çalışmaların nesilden nesile aktarılması ses getirmiştir.

Bundan sonra biz de pedagojik çalışmanın analizinde Voka'nın en mühim üç eserini ele alacağız. "Elifbaja Shqipe", "Arnavudce Mufessal İlmihal" ve "Mendime" adlı çalışmları modern pedagojik fikirlerinin ve vatanseverlik hareketinin vurgulandığı eserleridir.

"Elifbaja Shqipe" başlığından da anlaşıldığı gibi Voka kolay ve basit bir başlık tercih etmiştir, bunun nedeni de eğitim seviyesi düşük olan kişilerin de konuyu rahata anlamalarını sağlamkatı. Başlıklar ayrıca kendi özünde öğrenme ve öğretme prensip ve yöntemlerine sahiptir. Bundan dolayı

[131] Ejup Ajdini, *a. g. e.*, s. 120.
[132] http://zaninalte.al/2018/11/hoxhe-voka-i-tetoves-teolog-mesues-pedagog-mendimtar-dhe-atdhetar-i-shquar-shqiptar/ Erişim Tarihi 22.01.2020.

diyebiliriz ki şarkı söyleme ile bir ülke eğitilemez ve geliştirilemez. Zira alfabeye hâkim olmadan bir öğretime başlamak imkânsızdır. Hatta "Mendime" çalışmasında bu konuda insanlara yapılan fark açıkça görülebilir. Eğitimin geleceği hakkındaki düşünmek ve sonra harekete geçmektir. Bu didaktik başlıklar ilk karşılaşmada daha geniş bir biçimde okunup çözümleme edilir. Voka eski Arapça-Türkçe alfabe ile "Elif Baja Shqipe- Arnavutça Elif Ba" yazacaktı. Sesli harflerin farklı kullanımında, seslerin sınıflandırılmasında ve seslendirilmesinde ve hatta fonetik vakalarda açıkça görüldüğü için bu çalışma herhangi bir standart Arnavutça dilinde yazılmamıştır.[133]

Standart Arnavut dilinin doğru parametrelerinde olmamış olsa da bu harcanan emek Arnavut çocuklarına adanmış olduğundan dolayı büyük ehemmiyet taşıyor.[134]

Bu alfabe Arnavut ulusu için büyük bir tarihi değere sahiptir. O zaman, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olan vilayetlerin çoğunu kontröl edilmiş olduğu için, Arnavutların Arnavutça tahsil alması ve ulusal bilinç duygusu geliştirmesi konusunda imkânlar çok kısıtlıydı.[135]

Voka'nın alfabesi, Arnavut dilinin yeni bir alfabesini vermenin yanı sıra didaktik tarafın da başka bir amacına sahipti. Sırasıyla bir ders kitabı olarak derlendirildi. Bununla birlikte, metodolojik ve didaktik bir bakış açısıyla değerlendirmek için bir analiz yapılırsa, dönemin aynı çalışmalarının bir kısmının seviyesinde değildir. Sırasıyla, diğer kitapların sahip olduğu birçok ruhsal ve pedagojik unsurdan yoksundur. Ancak bunlara rağmen, Voka'nın bu çalışması çok kaliteli tarihi ve kültürel bilgiler içermektedir. Öneminin nedeni, Arnavutça dilini Arap alfabesi ile öğrenmenin ilk öncülerinden biri olmasıdır.

---

[133] Ali Vishko, "Kontributi i R. Vokës në lëvizjen kulturore të shqiptare të pollogut", *Jehona*, Sayı 2, Shkup 1968, s. 24.
[134] Islam Islami, *nga kumtesa e mbajtur me rastin e ribotimit të veprës "Mendime" me transkribimin shqip*, Tetovë 1991.
[135] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 119.

Ayrıca Voka tarafınca teoriyi pratiğe bağlamak için pedagojik bir girişim olduğu söylenebilir.[136]

Voka bir din görevlisi olarak görevini eksiksiz yerine getirmeye ve tatbik etmeye çalışanlardan biriydi. Ayrcıa her işi, kitap çalışmaları dâhil Tanrı adını anarak başlar ve bitirirdi. Mesela çalışmalarında ilk bölümde, Tanrı'yı övdükten sonrasında Arnavut eğitiminin temel edinimi ile alakalı yazmakta gayret ettiği görülmüştür.

Arnavutça bir alfabe olmasına rağmen, bu çalışmanın daha geniş bir bölümünde Voka, öğretim birimlerinin dâhil edilmesi ile geliştirmeye çalışmıştır. Voka sosyal bilimler eğitimini ile tabiat bilimlerin eğitimi birleştirir. Ayrıca Arnavut öğrencilerin temel bilgilerini de temel bilgiye haiz olmasını amaçlıyordu. Voka, kitabına uyum sağlamak için *Dituri Natyre* -Fen Bilgisi ve *Dituri Shoqërore* -Sosyal Bilgi kitaplarından metinler almıştır. Daha sonra soruları cevaplama metodolojisi ile bu kombinasyonu birazcık daha ilgi çekici hale getirmeye çalışmıştır.

Voka'nın dünyası, yılın aylarınınn isimleri ile alakalı hususi bir ideoloji ve bilgi verdiği bu alfabe‘de tekrar fark edilecektir. Bu ne Katolik dininin metodolojik tanımlarının ne de İslam dininin tanımlarının kullanımına dayanmaz. Voka’nın yılın ayları adı ile ilgili başka bir tanımı vardı. Yılın aylarını doğal kombinasyon mantığına bakardı, aynı zamanda insan deneyimiyle de adlandırırdı. Sonbahar aylarını bugün kullanımda oldukları için çağırmazdı, ancak Eylül için olduğu gibi, İlk Sonbahar, Ekim İkinci Sonbahar, Kasım Üçüncü Sonbahar ve Aralık olarak adlandırdığı başka bir sınıflandırma daha vardı.

[136] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 120.

Arnaudce Mufessal İlmihal -Arnavutça detaylı dini öğrenim kitabı olan bu kitap, Arnavut Müslümanların tarihinde büyük ehemmiyet taşıyor. Bunun nedeni, bu çalışmanın Arnavutluk dilinde, İslam dininin normları ile alakalı malumat sağlamış olduğu ve bilgi verdiği ilk eserlerden biri olmasıydı.

*Arnaudce Mufessal İlmihal'*ı *Elif Baja Shqip* kitabından farklı olarak hem dil hem de pratik içeriği olan bir kitptır. Oysaki yukarıda da belirtildiği gibi "Elif Baja Shqip" sadece pratik içeriğine sahi bir kitaptır.[137]

Arnaudce Mufessal İlmihal isimli eseri, İslam dini ile alakalı en temel bilgi ve bilgiyi sağlamak için Voka tarafından ele alınmıştır. Bu temel dini bilgi ile Voka'nın amacı Arnavut Müslümanları eyleme hazırlamaktır. Bu, İslam dini tarafınca belirlenen, ahlaki normları öğrenerek ve ondan sonra da eksiksiz bir şekilde uygulama yapılır. Bütün bunları İslam şeriatının bir parçası olarak görürdü.

Voka, İslamda yaşamın en mühim noktalarının Tanrı (Kur'an) kitabında bulunmuş olduğu bir ömür normu olarak adlandırır. Yani şeriat, Allah'ının belirlediği ana normdur. Öte yandan insan için çok önemli bir ilke de millet sorunudur. Voka'ya göre, bu kavramın tanımı insan toplumu tarafından yapılır.

4. Günümüzde Arnavut Aydınların Rexhep Voka'ya Bakışı

Zamanın elverişsiz koşulları nedeniyle, Voka'nın bazı çalışmaları yazılmadan kalacak veya sonrasında ortadan kalkacaktı. Ancak bu, vatansever bilgi ve etkinliğinin meşale sahibi olarak figürünü değersizleştirmez. Aksine, ünlü Arnavut dili ve edebiyatı profesörlerinin araştırmaları, bildirileri ve hatta bilimsel konferansları, Voka'nın bugünkü çalışmaları hakkındaki çaşılmalarla

[137] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 124.

devam etmektedir. Voka'nın tek hedefi din, millet ve bilgi olduğundan dolayı bu yüksek değerler Arnavutluk için büyük bir servet olacaktı.[138] 2017 yılında Rexhep Voka'nın doğumunun 170'inci yıldönümünü ve aynı zamanda ölümünün 100. yıldönümünü ve bundan dolayı kendisini anmak için bir konferans yapıldı. Konferans, Hoca Voka'nın Arnavutluk halkını ileriye taşımak için tüm esenlik ve yaşamını harcayacağı Tetova şehrinde gerçekleştirildi. Güneydoğu Avrupa Üniversitesi Dil, Kültür, Arnavut Edebiyatı Bölümü üyeleri, "Rexhep Voka'nın Hayatı ve Eseri" konulu XI Uluslararası Bilimsel Konferansı'nın gerçekleştirilmesinin öncüleriydi. Bu konferansın idare konseyi Prof. Dr. Zeqir Kadriu, Prof. Dr. Vehbi Bexheti, Prof. Dr. Hamit Xhaferi, Prof. Dr. Mustafa Ibrahimi, Doc. Dr. Luljeta Adili-Celiku, Dr. Meral Shehabi ve Doc. Dr. Jehona Rushidi-Rexhepi tarafından oluşuyordu. Düzenlenen konferansın teması, yayınlanmamış veya dikkatsizlik edilmiş ilmi tedavileri ve yazıları Voka'dan Arnavut okuyucuların dikkatine sunulmasıydı.[139] Bu konunun tarafınca aktarılan hususi değerler ve yüksek başarılar, bir sene sonra bir kitab yayınlanmasıyla tamamlandı. Kitap, konferansla aynı başlığı taşıyor ve yukarıda belirtilen konferansta sunulan özetleri ve gerçekleri tutarlı bir halde içermektedir.

Voka'nın erdemlerini inceleyen ve yorumlayan Arnavut yazarlar arasında Kërçova Müzesi Dr. İlmi Veliu. Çevrimiçi "Zemra Shqiptare" gazetesinde Voka'ya ve aynı zamanda "Rexhep Voka'nın hayatı ve eseri" konferansının yazarlarına bir makale ayırdı. Bu makalede, Dr. Veliu imamının ömür aktivitesini kısaltılmış noktalarda sunmaktadır. Yazısı esnasında İstanbul Üniversitesi'nde meydana getirilen çalışmalarla Voka dönemi ile alakalı bilgi veriyor. Müze müdürü Voka'nın Arnavut halkı hakkındaki malumat sahibi olan bir şehit olan Nyshit Zajazi ile yakın dostluğunu kanıtlıyor. Bu bilgiler, Nyshit

---

138 http://www.zemrashqiptare.net/news/47010/ilmi-veliu-rexhep-shipkovica-dhe-nashyt-zajazi.html Erişim Tarihi 20.11.2019.

139 Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 16.

Zajazi'den Rexhep Voka ile akran ve onunla beraber emek harcayan ve Kërçovada yaşayan Veliu tarafınca sağlanmıştır.[140]

Pedagojik bilimler profesörünün faaliyetlerinden Prof. Dr. Musa Kraja'dan da bahsetmek icap eder. Zengin bilimsel nitelikli geçmişe sahip olan Kraja, Tiran Eğitim Akademisi'nin öncüsü ve kurucusudur. Tirana Pedagoji Akademisi başkanı olan ve birçok ilmi çalışmanın yazarı olan Kraja Rexhep Voka'nın çok yönlü kişiliğini ele almıştır. Bunun için de "Zani i Naltë" dergisinin editörlüğünü de yürüten Kraja, Voka'ya bir yazı kaleme aldı.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Kraja Voka'nın anavatanına olan özverisini açıkça dile getirmiştir. Ancak Kraja bazı yabancı ve yerli güçler tarafından Voka'nın vatanseverlik konusunda ki yaklaşımını şüpheli gördüklerini ifade eder. Böylece Voka'nın Arnavutl halkı için göstermiş olduğu çabaları yok sayılarak Arnavutlara karş olduğu dile gitirilmiş ve yurtseverliği reddedilmişti.[141]

Kraja, Voka'nın yorulmak bilmeyen hayatını ele alan yazı ile bırakmakla kalmayıp, planlarında Voka'nın dünyasına adanmış bir konferans da tasarlamıştı.[142] Ancak 2017'de Kraja'nın hayatının kaybedilmesiyle, konferans mevzusundaki rüyası yarıda kaldı, sadece aynı yıl Güney Doğu Avrupa Üniversitesi Arnavut Dili ve Edebiyatı Bölümü akademisyenleri bu konferansı düzenleme girişiminde bulunmuştu.

---

140 http://www.zemrashqiptare.net/news/47010/ilmi-veliu-rexhep-shipkovica-dhe-nashyt-zajazi.html Erişim Tarihi 20.11.2019.

141 http://zaninalte.al/2018/11/hoxhe-voka-i-tetoves-teolog-mesues-pedagog-mendimtar-dhe-atdhetar-i-shquar-shqiptar/ Erişim Tarihi 21.11.2019.

142 Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 14.

Rexhep Voka'nın doğduğu köy sakinleri, Voka'yı terk eden bazı yurtseverlerin aksine kahramanca eylemleri için teşekkür notu bırakmaya dikkat etmişlerdir. 1933 yılında inşa edilen ancak 1917'de öğretime başlayan köy okulu, Shipkovica köyünde "Rexhep Voka" olarak adlandırılan tek okuldur. Bu okulun geçmişi, Voka'nın geçmişi gibi, birçok zorlukla karşı karşıya kaldı. Geçiş ve zorluk yıllarına rağmen, okul "Rexhep Voka" amacına ulaştı ve ana hedefi olan genç nesillerin eğitimini geliştirmeyi başardı. Ayrıca köyün merkezinde, köyün sakinleri, Voka'nın yıllarca verdiği katkı için bir anma heykeli diktiler.[143]

Voka figürü 1993 senesinde daha önemli hale geldi. Çünkü Voka'nın Arnavut toplumuna yapmış olduğu katkı, o dönemin Arnavutluk Cumhurbaşkanı Dr. Sali Berisha tarafından vatanseverlik faaliyetlerinde göstermiş olduğu katkılar için ödüllendirmişti.

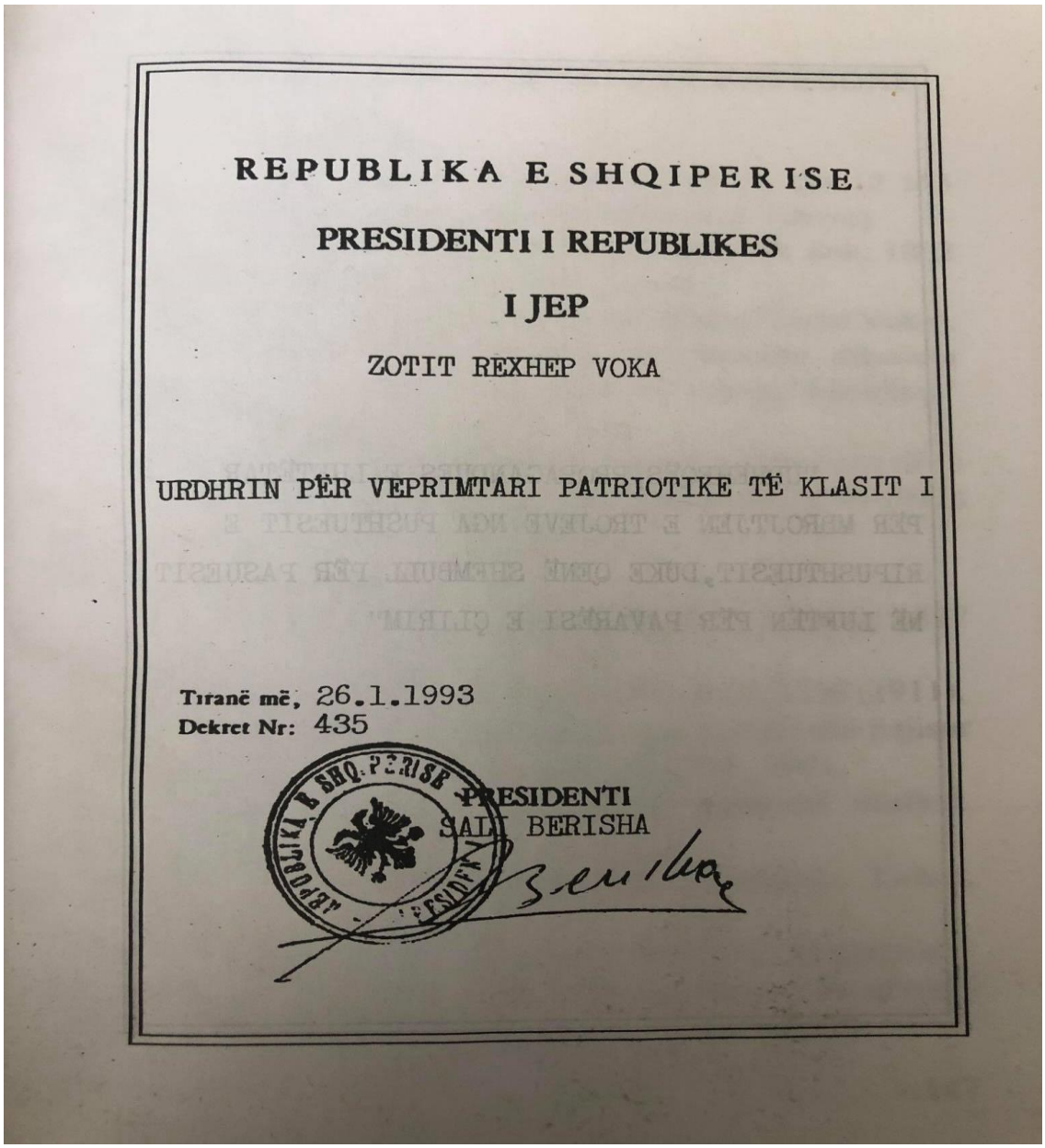
Düzenlenen sayısız konferansın yanı sıra Rexhep Voka ile alakalı Arnavutça da geniş bir kaynakça bulunmaktadır. Kërçova'dan büyük araştırmacı Hasan Kaleshi, Rexhep Voka karakterini inceleyerek onun hakkındaki birtakım yazılar kaleme aldı. Arapça, Farsça ve Osmanlı dilleri hakkındaki malumat sahibi olmakla beraber Voka'nın diyalektolojisini ve dil kullanımlarını deşifre etmek daha öenmli olmuştur. Kalesh'e ek olarak, bununla birlikte Diller, Kültürler ve İletişim Fakültesi'nde profesör olan ve Avrupa Güney Üniversitesi Üniversitesi'nde Arnavut Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı olarak görev yapan Vehbi Bexheti, Arnavut edebiyatını Rexhep Voka'ya adanmış bir çalışma ile zenginleştirildi. Kitap "Rexhep Voka ve eseri 1847-1917" başlığını taşıyor ve bu çalışma Voka'nın vatanseverlik faaliyetini daha ayrıntılı olarak ela almıştır. Aynı üniversiteden profesörler tarafınca yazılan ikinci bir basım aynı bölüm tarafından yayınlanacaktır. Rexhep Voka'ya

[143] Zeqir Kadriu, Vehbi Bexheti, Emil Lafe, Hamit Xhaferi, Mustafa Ibrahimi, Avzi Mustafa, Tahir Zajazi, Xhemaludin Idrizi, Feti Mehdiu, Ejup Ajdini, Xheladin Murati, Ilmi Veliu, Majlinda Bushaj, Emine Shabani, Rovena Vata, Besa Dogani, Zejni Mazllami, Dritan Skenderi, Dritan, Zejnepe Rexhepi- Alili, Donika Bakiu, Zurijeta Saliu, Besarta Ramadani, Hafije Fejzuli, *a. g. e.*, s. 230.

adanmış kitap, Güney Doğu Avrupa Tetova Üniversitesi'nin binasında düzenlenen konferansın bir parçası olarak hayata geçmiştir.

Yazar ve bilimsel niteliği olan Feti Mehdiu da büyük ve değeri bir çalışma bırakımıştır. Özellikle, bugünkü Arnavutça'nın Voka "Mendime" nin en önemli eserlerinden birinin standart dilinde transkripsiyon ve uyarlamasıdır. Voka'nın hayatına yönelik yayınlar, yazılar ya da konferanslar içinde yer alan dieğer bazı yazarlar da şunlardır: Zeqir Kadriu Arnavut Dili ve Edebiyatı şube başkanı Diller, Kültürler ve İletişim Fakültesi Tetova’da, İslam İslami ve Baki Ymeri vb.

Fotoğraf 3: Cumhurbaşkanı'nın Ödüllendirildiği Fotoğraf

REPUBLIKA E SHQIPERISE

PRESIDENTI I REPUBLIKES

I JEP

ZOTIT REXHEP VOKA

URDHRIN PËR VEPRIMTARI PATRIOTIKE TË KLASIT I

Tiranë më, 26.1.1993
Dekret Nr: 435

REPUBLIKA E SHQ. PËRISË PRESIDENTI

PRESIDENTI
SALI BERISHA

Fotoğraf 3'te Prof. Dr. Sali Berisha 1992-1997 yıllar arasında arnavutluk Cumhur Başkanı olarak görev yapmıştır. 1993' yıllında Rexhep Voka'yı vatanseverlik faaliyetlerinde gösterdiği katkılar için ödüllendirmiştir.[144]

[144] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 146.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REXHEP VOKA'NIN *MENDİME* ESERİNİN İNCELENMESİ

1. *Mendime* Eseri Genel Bir Bakış

Rexhep Voka'nın ön sayfasında notu olan "Mendime" kitabı, bütün okuyucuları bu kitabı okumaya ve akılda tutmaya davet ediyor. Kitap raflarını tozlandıran bir çalışma değil, insanları ileriye taşımak için oldukça fazla ses ve aydınlanma getirecek bir emek söz konusuydu. Bu çizgilerin sonucunda Voka, dine olan sevgisini ifade ettiği "Bismillahi Rrahmeni Rrahim" ifadesiyle mühürler. Fakat bu bir yorum kadar sığ olamaz, tüm eserlerinde dini hiçbir zaman devletten ve bilgiden ayırmaz. Böylece Voka, kitabın başlangıcında din ve bilginin el ele olduklarını bir defa daha doğruluyor.

Voka'nın "Mendime" kitabı Arap alfabesiyle yazılmış 16 sayfadan oluşuyor. Zamanın pratiği, eserin aslına bakarsak Türkçe, Arapça ve hatta Farsça Oryantal dilinde yazılmış olmasıydı. Bu yöntemin Hıristiyan Avrupalı yazarların Orta Çağ'da Latince kullanarak yazdıklarına benzer olduğu söylenebilir. Aynı şey Arnavutça yazılmıştır, ancak yukarıda Arap alfabesinde işaret ettiğimiz gibi. Voka'nın bir Arap alfabesinin derleyicisi olduğunu esasen biliyoruz. "Mendime" dini ve ulusal özellikte bir eserdir. Bir din adamı olarak Voka İslam inancı ve İslam ile ilgili birçok konuya temas eder. Bu konuda onun düşüncelerini daha geniş olarak aşağıda ele almaya çalışacağız. Arnavut olarak Arnavutluk ve kardeşlik ile alakalı yurtsever bir duygu ile dile getiriyor.

Voka tarafından kullanılan dil, Kalkandelen bölgesinin vilayetleriyle kalabalık bir Geg lehçe ile akıcı bir halde yazılmıştır. Bu doğal, şundan dolayı Voka o yerde dünyay geldi ve ilk eğitimini oradan aldı. Buna ek olarak, yazar aralarında birçok Türkçe kelime kullanmaktadır: *kemalatet* -kemal, *mekân* -mekân, *milet* -millet, *hijanet* -hıyanet ve diğerleri. Aslında, Türkçe kelimelerini kullanması bizi şaşırtmamalı. Arnavutça dilinin yüzlerce senelik özerk idare

nedeniyle fazla sayıda Türkçe kelime ödünç aldığını biliyoruz. Ayrıca Voka'a üniversiteden mezun olduktan ve İstanbul'da çalıştıktan sonra Türkçeyi kullanması da şaşırtıcı değil. Bizi şaşırtan şey, Voka'nın Türkçe kullanımından kaçmasıdır. Bu, Voka'nın bir parçası olduğu aydın Arnavut yazarlarının bir özelliğidir.

Rönesans döenmi Arnavut bilincini artırmanın yanı sıra, Arnavutça dilini yeni kelimelerle zenginleştirmeye ve yabancı dil kelimelerini temizlemeye kararlıydı. Öte taraftan Pollog bölgesinin konuşması konusuna önem vermiştir. Bunun nedeni, bu bölgede diğer Arnavut bölgelerine kıyasla Arnavut yazar sayısının az olması gerçeğinde yatmaktadır.

Pollog bölgesinin konuşmasında yazılı olarak belgelenebilecek fazlaca güzel kelimeler var. Voka'nın bahsettiği sözlerden "kacmer" kelimesi.[145] Kıskançlık kelimesiyle eşanlamlı, ama bir ihtimal de daha iyi bir anlam olarak saf bir Arnavut kelimesi, gözlemle olur. Kacmer kelimesi, bir kişiye başka bir ferdin eylemleri üzerinden bakmak, ancak onu kıskançlıkla bakmak değil. Ancak Arnavutluk dilinin sözlüğünde "kacmer" kelimesinin görünmediğini belirtmekte fayda vardır.

Arnavut aydınlar ek olarak sözcükleri birleştirerek Arnavutça dilini zenginleştirmeye çalıştı; mesela vatan kelimesini anavatan kelimesi için kullandılar. Anna + toprak 'Mëmë+ dhe'= 'Mëmëdhe' içinde ayrıca ünlü şair Çajupi'nin de şiiri var:

Mëmëdhe quhet toka

Ku më ka rene koka

[145] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 12.

Anavatan'a başımın

Düştüğü toprağ denir

Voka 'anavatan' ‘nan+dhe’= ‘Nandhe’ kelimesinin kendi versiyonuna sahiptir:

Se udha e cel për shpëtijm te nandhes

Anavatanı kurtarmanın yolu açıldı

Vatan kelimesinin bu versiyonu, Nan'nın diğer aydınlanma tarafından kullanılan ana kelimenin eş anlamlısı olduğu Geg lehçesini içerir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, dini kitap yazma pratiğine göre, Voka'nın Tanrı'ya şükranla başlaması, Tanrı'nın niteliklerinin zikredilmesi ve affetmek için bir dua ile başlar.

Voka, halkın bilinçlendirilmesi çağrısı olan "Sevgili Arnavut kardeşlere birkaç kelime" başlıklı ikinci bölümü yayınladı. Burada, düzyazıya rağmen, şiir kullandığı, aynı şeyin üçüncü ve dördüncü bölümde tekrarlandığı yazarın özelliğine sahibiz. Bu nedenle, burada Voka'yı yazıda benzersiz kılan şeyin düzyazı ve şiir kombinasyonu olduğunu söyleyebiliriz.

Üçüncü bölüm, dersin öneminin açıklandığı, bilginin dinle bağlantısı, insanların bilgiden ayrıldığı “Öğrenme” başlığını taşır.

Son bölüm, yazarın anadilinin önemi ile ilgili görüşlerinin de sergilendiği "Edita" olarak adlandırılırken, dinin ve lehçenin Arnavutların, Arnavutlarla birleşmesi için mühim olmadığı düşüncesi şöyle yazıyor:

Jemi shqiptar një fis e një fare

Biz bir Arnavut kabilesiyiz

2. *Lutje* -Dua Bölümü

Bu bölüm üç ana alt bölüme ayrılabilir:

1. Tanrı figürü

2. Tanrı'nın eseri

3. İnsanın Tanrı'ya duası

Yukarıda ifade edildiği gibi, Voka'nın rahmet ve saygıyla çalışmaya başlaması ve Tanrı'ya şükran duymasının nedenini, dini eserler yazma yoluna sadık kalması olduğundandır.

Voka'nın bize gösterdiği Tanrı figürü İslami öğretiye göre saftır. O, harika, tek ve yücedir.

Açıklama, yazar tarafından kullanılan dilde güzel çıkıyor.

Toy varfni skije

Yoksulluğun yok

Burada "y" Voka'nın bugünkü Arnavut dilinde kullanılan "j" olarak kullandığını söyleyebiliriz. Osmanlı ile aynı formu kullandığını söyleyebiliriz.

Tanrı'nın işine yahut daha çok Tanrı'nın yaratılmasına gelince, Voka onu şöyle anlatıyor:

Tanrı evreni ve içindeki her şeyi yarattı. Yaratılan her şey O'nu akla getiren bir işarettir. Tanrı insanları ve hayvanların yiyeceklerini yarattı ve onlara bağışladı.

Tanrı'nın nimetleri Voka'nın söylediği kadar boldur ve şöyle diyor:

... të mirat e tua po si deti pa të sosëm e pafund janë[146]

...Ve nimetlerin deniz gibidir, sonsuzdur, bitmez

Sonra Voka'nın yakarış etmiş olduğu üçüncü alt bölüm başlar. Allah'a ilk duası, elini bırakırsam, o vakit benden kalbini arındırmamı ve zihnini iyiye yönlendirmemizi, onu kötülükten korumamı ve onu boş yoldan uzaklaştırmamızı ister.

Dilsel olarak, yazarın bu "gj" yerine "xh"(c) harfini kullandığını, örneğin *xhithë/* gjithë -herşey, xhëmimet/ gjëmimet -gümbürtü kullandığını görüyoruz.

Bu, Tetova lehçesinin bugün bile bölgedeki konuşmanın bu formu koruduğunun bir özelliğidir. Buna ek olarak, Voka'nın dilsel bağlılığını gösteren başka kelimelerimiz var, aralarında şu kelimeler var: nauk/ jo -hayır, kije/ ke -var, toy/ ti -sen vb.

Yukarıda Voka'nın Türkçe kelimelerin kullanımından kaçındığını söyledik, ancak "Lutje" de, "Lutje" nin toplam kelime sayısına kıyasla hala

[146] Rexhep Voka, *Mendime, a. g. e.*, s. 9

oldukça az kelime olmayan kelimeler kullandı. Aşağıda bu kelimeleri listeleyeceğiz:

Kemalet- kemal

Mekân- Mekân

Beli- Belli

Xhelat- Cellat

Xhemal- Cemal

Sifat- Sıfat

Qemal– Kemal

3. *Fe ve Dije* -Din ve Bilgi Bölümü

Kitabın bu kısmında Voka Arnavut kardeşlerime bir takım tavsiyelerde bulunmuş oldu görünmektedir. Zira Voka, söz dilinin çok önemli ve etkili olduğuna inanıyordu. Buna örnek olarak Voka'nın şu cümleleri söyleyebiliriz:

skam shkrou hadith e ajet po fjalet xhi do va

them si e cila a nji mendim i nalt e i vertet.[147]

Hadis ve ayeti yazmadım ama söyleyeceğim kelimelerin

Her birinin yüksek ve gerçek bir fikir olduğudur

Burada Rexhep Voka'nın karakterinin kalitesi ortaya çıkıyor. Fikirlerinde lafınızı dinleyen ve kararlı bir adam. Bir liderin bu özellikleri,

[147] Rexhep Voka, *Mendime, a. g. e.*, s. 10

boşuna değil, Rumeli'nin en mühim vilayetlerinden önde gelen Osmanlı İmparatorluğu vilayetinin müftüsüdür. Voka'nın bu çalışmadaki fikirlerini çözümlersek, görüşlerinde var olan iki önemli rabıtayı kurarız.

1. Din ile Bilgi bağlantısı

Yazara göre, din ve bilgi genelikle aynı yönde beraber hareket ederler. Dolayısıyla bilgi yoksa din olması da mümkün değildir ve yine din yoksa bilgi de yoktur. Hatta insanın bu iki niteliğe üst sıralara yükseldiğini anlatmaya çalışmıştır.

Voka'nın neden böyle bir rabıta kurduğunu çözümlersek, amacının devasa yükseklikte olduğunu görürüz. Kendini bu şekilde ifade etmemesi gerektiği söylenebilir. Zira diğer dini inaçlara sahip Arnavutları bir kenara bırakıp İslam dinini tercih etti gibi ifadeler kullanılabilirdi. Aydınlanma olarak bile, Pashko Vasa'nın şiirinde söylediği gibi, dinden bağımsız olarak kardeşlik ve ulus zamanının ulusal hedeflerine karşı olurdu:

Se feja e shqiptari eshte shqiptaria[148]

Arnavutların dini Arnavutculuktur

Bu slogan Arnavut ulusal aydınlanmanın sloganıydı.[149]

2. Din Anavatan bağlantısı

Voka, hiçbir zaman sadece eğitim ile yetinmedi, daha büyük bir hedefleri vardı. O, farkındalığı ve Arnavutluk milli sesini yükseltmek istedi. O

[148] http://www.intratext.com/IXT/SQI0012/_P1.HTM, Erişim Tarihi 25.07.2020.
[149] Cecilie Endresen, *"Diverging images of the Ottoman legacy in Albania"*, Lit Verlag, Berlin 2011, s.37–52.

zamanlar içerisinde Osmanlı İmparatorluğu zayıfladığını ve daha önce olduğu gibi Arnavut toprakları parçalanma endişesini taşıyordu. Güneyde Yanya vilayeti anavatan tarafından parçalandı, kuzeyde Shkodra Vilayeti Sırp-Karadağ güçleri tarafinca küçüldü, Manastır ve Kosova Vilayeti daha da tehlikede idi. Dolayısıyla, Arnavut aydınların çalışmaları, Slavların ve Yunanlıların nüfusa zorladığı asimilasyona karşı daha kuvvetli olmalı. Buna karşı en kuvvetli silah eğitimdir. Bu yüzden din-ulus bağlantısı olan Voka'nın şiirindeki ikinci bağlantı burada öne çıkıyor. Yukarıda Voka için din ve bilginin aynı mantığa sahip olduğunu açıklamaya çalıştık. Zira Arnavutlar yeteri bilgiye ve dini inanca sahip değilse, kimliğini nasıl koruyacağını konusunda sıkıntıların olduğunu ifade etmiştir. Yani Arnavutça kalmanın koşulu onun öğrenmesi için. Sırasıyla, ilk bağlantıdan, yazarın söylediği gibi, dini olması gerektiğini söyleyebiliriz:

I lutem Zotit me jetë që shqiptare të pa fe të mos ket"

Dinsiz Arnavut kalmasın diye Tanrıya yalvarıyorum

Dahası, eğitimi teşvik etmek için Voka, bilgisiz adamı küçümseyecek kadar ileri gider, o kadar fazla okumaz ve öğrenmeyen birine söyler:

s'ka të dame prej bagëtije vec se në hije

İnsanın gölgesi haric hayvandan farkı yoktur

Vatandaşlarına hitap eden birkaç kelime ile halkı için en önemli şeyin tahsil olduğunu ve sadec bu şekilde uluslarını koruyabileceklerini bu ifadelerden de görmekteyiz. Voka bile dini bu amaçla kullanmakta tereddüt etmiyor. Halkın zihniyetini bildiği için Voka cahil olan kişiye dinsiz demiştir. Arnavutların haiz olduğu gururun farkında bile olsa, nüanslar bilgisiz kalır ve onu sığırlarla eşitler. Bu yüzden Voka, milli farkındalığını artırmak için

eğitimini teşvik etmek için Arnavut'un iki ruhsal unsurunu kullanıyor. Bu aynı zamanda halkını ne kadar tanıdığını da gösterir.

Bu bölümde Polog bölgesi için endemik bir kelime çıkarabiliriz, *nauk* - hayır kelimesidir.[150]

Bu kelime bugün Tetova lehçesinde hala kullanılmaktadır ve Voka bunu belgeleyerek ehemmiyet vermektedir. Bu kelimenin anlamı, *jo* -hayır kelimesini reddetmek veya eş anlamlıdır.

Türkçülüğe gelince, bunlardan çok azı var ve aslında Arap kökenli. Bu kelimeler:

-Hadith (Hadith)

-Ajet (Ayet)

-Din (Din)

4. *Mëcijme* –Eğitim Bölümü

Kitabın *Mecijme* bölümünde en önemli kısmı, yazarın aydın fikirlerini en iyi ve geniş olarak sunmaya çalıştığı kısımdır.

Düzyazı ile yazılmış birkaç temaya ayrılır, ancak bazen yazar şiirler de getirir. Aslında bu bölümde toplam beş şiir var. Voka bu parçayı yazarken kronolojiyi takip ediyor. Arnavutluk'un komşu halklarının tanımıyla başlıyor.

Voka'nın yaşadığı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu zayıf olduğu için, Balkan halkları sınırlarını diğer halkların zararına kadar genişletmek için

[150] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 5.

ellerinden gelenin en iyisini yaptılar. Özgürce söyleyebiliriz ki, en büyük zarar Arnavutların en büyük handikabının başka insanlarla koalisyon kurma fırsatına haiz olmamasıydı.

Arnavutların bir koalisyon oluşturmalarının en büyük nedenlerinden biri, yakın zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu ile iyi ilişkiler sürdürmeleriydi. Oysaki Balkanlarda yaşayan diğer halklar yönetimden ayrılmışlardı. Öte yandan, o zaman Arnavut nüfusunun çoğunluğu İslam dinine inanıyordu, bu yüzden Bulgaristan, Yunanistan ve hatta Ortodoks Sırbistan ile beraber bir takım ilişki ve ortak hedefleri engellemiş olacaktı.

Rexhep Voka, Arnavutluk halkının o dönemde niçin öteki halklardan en fazla zarar yaşadığının analizinde daha çok şey görüyor. Bize üçüncü sebep insanlarla anlamak için, o insanları tanımlamaya devam ediyor. Voka, Yunanlılardan ve Bulgarlardan bahsediyor. Burada bir ayrım yapıyoruz, Sırplardan bahsetmiyor. Sırplardan niçin bahsetmediği sorusu doğru cevaplanamıyor, bu yüzden sualin yanıtsız kaldığı biliniyor.

Voka, diğer insanları gözlemlememiz gerektiğini vurguluyor çünkü onları gözlemleyerek dersler alıyoruz. Ona göre, insanoğlu başarıya ulaşmış olur şundan dolayı bilgi ortaya koyarken, “akıl hocaları ve akademisyenler” halkını yönetirler. Burada bilginlerin rolünü vurgulamakla birlikte, aynı zamanda varlıklı ve yoksul olanların onları takip ettiğini söylüyor.

Halk-bilimsel bağlantı kuruldukça insanlar yükselir. Arnavut halkını güçlendirecek ilk öğeye şu şekilde ulaşıyoruz:

1. Ulusal meseleleri akademisyenlerin eline bırakıp takip etmek.

Voka dersine Arnavut halkını överek devam ediyor. Burada kasıtlı olarak Arnavutların sahip olduğu gururun farkında görünüyor. Ülkede bu insanların olması gerektiğini hatırlatmak için, Voka şöyle yazıyor:

Në këtë vend ma shum, ma të fort e ma tepar, ma të mencim e ma të venijcem[151]

Bu topraklarda hem sayı olarak daha fazlayız hem daha güçlü ve ilklerdeniz, hem de daha bilgeyiz ve bunun farkındayız

Fakat Arnavut halkını bu kadar yükseltirken, hemen doğruyu göstererek geri çekilir. Arnavutların haketkleri yerde olmamaları, onların yeterince eğtim alanında ilerlememelerinden olduğunu ifade eder. Burada Arnavut halkını yükselten ikinci hususa geldik. İkinci husus budur:

2. Arnavutluk nüfusun ulusal ruhu içinde eğitime ve yetiştirme.

Aslında bu husus, ilk hususun mantığı olarak türetilir. Eğitimsiz bir şahıs âlimleri anlayamaz ve onları takip edemez. Voka mı bu önemli unsurdan dolayı Arnavut okullarının açmaya daevet etmiştir. Bu okullar ve öğrenim koşulları her açıdan milli zekânın gelişimini sağlayacaktır.[152]

Rexhep Voka fikirlerini iletmek için devamlı mukayese ve ölçme kullanır. Yukarıda, öteki yerleri işgal etmenin yanı sıra, topraklarını korumayı başaran Balkan halklarını neden takdir ettiğini de belirtmiştir. Öte taraftan Arnavutları Avrupa halklarıyla karşılaştırıyor. Avrupa'nın ekonomik refahını

[151] Rexhep Voka, *Mendime, a. g. e.*, s. 11
[152] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 45.

özetleyen Avrupa halkları kadife ve ipek giyerken Arnavutların bedenlerinde tek bir gömlek olmadığını söylüyor.

Bu çağrıları okurken, Voka Arnavutlara motivasyon ve değişim getirme arzusuyla doludur. Yazarın anlatım gücü o denli büyük ki, hem ne kadar umutsuz olduğunuzu hem de aynı biçimde gelişimek için yol gösterir.

Voka, ulus inşasına ve ulusal bilince başka bir faktör daha ekliyor. Halkın ve ulusun iyiliği için çalışan insanların her zaman onlara karşı düşmanları bulunduğunu söylüyor. Bu düşmanlar o denli kötüydü ki onları durdurmanın birçok yolunu kullandılar. Ailelerine zulmederek ve onları öldürerek kötülük yaptılar. Voka'nın da söylediği gibi, bu kötü insanlar kötülük yaparken dini bilmiyorlardı. Kötü insanlara ek olarak Voka, hasım hükümdarına da atıfta bulunur. Jön Türklerin siyasal hareketleri sırasında Voka onlarla yüzleşti.[153]

Arnavutlara özgürlük ve eğitim vermek için verdikleri sözlerine güvendi. Ancak iktidarı ele geçirdikten sonra Jön Türkler aksini kanıtladılar ve Kosova'nın bazı kısımlarını şiddetle bastırdılar. Cümle beyhude değil, yukarıda söylediğimizi şu kelimelerle özetler

Besnike bëhu por mos si beso askujt

Güvenilir ol ama kimseye güvenme

Söylenenlerden, ulusal bilinç oluşturmanın üçüncü hususu budur:

3. İnsanların düşmanlarını ve hainleri tanımaları ve inanmamaları

[153] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 44.

Voka'nın Osmanlı yönetimine olan inancından vazgeçtiği daha önce bahsedilmiştik. Jön Türk hükümetine "insanlık hükümeti" diyorlardı.[154] Voka ise "Mendime" kitabının yayınlanmasından sonra yayın bürosunda çalıştığı yaşamının son yıllarında Jön Türklerin kurmuş olduğu bir hükümet komisyonu tarafında işten kovuldu.[155]

Voka ne olursa olsun hiçbir zaman Arnavutların zor durumlarına umudunu kaybetmedi. Dindar bir kişi olarak Tanrı'nın merhametinden yardım bekliyordu. Fakat aynı zamanda, Arnavutluk Ulusal Dirilişinin eriştiği zirveyi gördükten sonra, kötü günlerin bitmiş olduğu görüşündeydi. Kendisinin söylediği gibi:

Se udha u cel për shpëtijma të nandhes e përparijm e për gëzim të miletit të vorfën

Anavatanın kurtuluşu için yollar açıldı ve böylece fakir insanların mutluluğu için ilerliyoruz.[156]

Bu kısımda Voka, Juzbash Kamber Efendi Elbasan'ın *Poezia* -Şiir başlıklı bir şiirini içeriyor. Halkın özgürlüğü için Tanrı'nın yardımına ihtiyaç duyulduğu bir şiirdir. Kamber'in fikirleri Voka'nın fikirlerine fazlaca benzer, bu yüzden çalışmalarında Voka'nın çalışmalarını içermesi şaşırtıcı değildir.

Voka'nın devam ederek kendi fikrini vurgular. Ona göre, ulusal bilinç ille de Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak anlamına gelmez. Arnavut halkının kökenlerinden, aidiyetlerinden haberdar olmalarını istiyor fakat yeni bir devlet kurulmasını istemiyordu. Bu sadece kendi fikriydi daha sonra ortaya çıkacak yeni düşüncelerde bir fikirdi. Bir örnek, yakın zamana kadar Osmanlı

[154] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 11.
[155] Vehbi Bexheti *a. g. e.*, s. 40.
[156] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 11.

parlamentosunun bir üyesi olan İsmail Qemali ve hatta Sultan'ın kraliyet muhafızlarının başkomutanı Isa Boletini'dir. Voka, İstanbul'da yapmış olduğu çalışmalarla Arnavutluk kolonisi ile 40 binden az olmayan kişilerle devamlı temaslarda bulundu. Bir süre İsmail Qemali ile kaldığı bilinmektedir.

Dolayısıyla bu fikrin İsmail Qemali, Sami Frashëri, Rexhep Voka ve diğerleri şeklinde İstanbul'la bağlantıları olan birçok tanınmış aktivistin fikri olduğunu söyleyebiliriz.

Aslında, bu bizi şaşırtmamalı, zira dönemin görüşüydü, misal olarak, sadece Arnavutluk'un Kuzeyin'deki fransiskan etkisinin ancak dini bağlılığı nedeniyle değil, Voka fikrine tamamen zıt fikirleri olması ihtiyaç duyulan Gjergj Fishta'ya sahibiz. Ama *Lahuta e Malësis*'da -Dağlığını Utu, Oso Kuka şarkısında mısra buluyoruz:

Se shqiptari ka djem si zana

Që për mbret e troja tveta

Nuk iu dhimbet as gjaja as jeta[157]

Arnavutların periler gibi erkek çocukları var

Onlar hayatlarını vatan ve kral için umursamazlar

Bu mısralar Fishta, Sultan'a kral olarak atıfta bulunur.

[157] Gjergj Fishta, *Lahuta e Malesisë*, Cılt XVII, Botimet Françeskane, Shkodër 2013 s. 27.

"Mëcijme" bölümünün sonunda, Voka birkaç altın sözle kapatır. Arnavut okullarının açılması için öğretim ve çağrıların öneminden yine bahsetmiş olduğu görürüz.

Kuşakların eğitiminde ulusun kurtuluşunu gördüğünü söylemiştik. "Mëcijme" bölümünün sonundaki güçlü çağrısı şöyle

> *Mektebet ti hapim ene n'mos mundeshna me mbarue binaja të mëdhaja, kolibe me kashta vec fëmijën me mbledh dhe këndu.*[158]

> *Buüyük binalar yapamasak da okulları açmalıyız, çocukların öğrenim görmesi için samandan kulübeler bile yeterlidir.*

Burada, Türkçe olarak adlandırdığı bu mejtepe'ye sınıf açmanın gerekliliğini vurguluyor, bu sınıflardan tüm Arnavut halkı faydalanmasını istiyordu. Ancak Arnavutlarda hüküm süren yoksulluğun farkında ve Arnavut halkının bu şekilde ekonomik koşulları olmadığını bildiğinden, nüfusu eğitmek için büyük binalar inşa etmenin kaçınılmaz olmadığını söylüyor. Voka, çok fazla fırsat olmasa bile küçük bir kulübede eğitime başlamamızı istiyor, zira vizyonunda küçük bir şeyin gelecekte büyük olacağını görüyor.

"Mendime" çalışmasının yayınlandığı dönemde, Arnavutluk eğitiminde yeniden doğuş için büyük bir mücadeleydi. Fakat bu istek ve inisiyatife karşı Türklerin yeni döenmi geliyordu. Bu dönemde Voka, aslında onlara karşı olduğu Jön Türklerle ilişkilerini ağırlaştırdı. Bunun nedeni, Jön Türklerin Voka'yı 1910'da Arap alfabesinde yayınlamak için kullanmış olmalarıdır. Jön Türkler, bu alfabeyi Arnavutlar arasındaki durumu kışkırtmak için Arnavut topraklarına dağıtmışlardır. Kosova'da ve Manastır Vilayetinde

[158] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 15.

toplam 10.000 alfabe dağıtıldı. Voka bu şeytani politikalara ve Jön Türk hükümetine karşı çıkmıştır. Voka nihayetinde bunu kendini şöyle anlatacaktı:

> *Një qeveri qi smund na ka bo medet care ki sot, ene këtu e teqe bahet qi na le shkret e me shku kot.*[159]
>
> *Bugüne kadar bize bir çözüm üretmeyen hükümet, bizi terk edip tek başımıza kalmamıza ve virane olmamıza neden oldu.*

Bu yargılardan dolayo hükümeti açıkça karşı çıkmıştı. Bu yeni fikirler ve tutumlar karşısında, Jön Türkler onu Manastır Vilayetinin Müftüsü olarak reddettiği için Voka'ya pahalıya mal olmuştur. Sadece bu da değil, hayatının geri kalanın da İstanbul sokaklarında acı ve yoksulluk içerisinde yaşamını devam etmiştir.

Burada diğer bölümlerden en geniş kısım olan Voka tarafınca kullanılan fazla sayıda Türkçe kelime bulunmaktadır. *Kadife* -kadife, *kumash* -kumaş, *hasmi* -düşman, *oxhak* -ocak, *hijab* -hicab, *dakik* -dakika, *xheldin* -gelmek, *kalem* -kalem, vb. Günümüzde, bu kelimelerin çoğu, yıllar süresince kullanımdan kaldırılmamıştır ve Arnavutça dilinin sözlüklerinde de bulunmaktadır.

Voka'nın doğup büyüdüğü bölgenin konuşmasına gelince, o bölge için karakteristik olan bazı sözlerimiz var. Somut bir örnek olarak "şu andan itibaren" anlamına gelen "tahej" kelimesinden bahsedebiliriz.

5. *E dita* – İkinci Bölümü

Feti Mehdiu'nın çevirmesinde *E dita* bölümü *Mendime* kitabındaki Türkçe anlamıyla *İkinci* olarak geçiyor. Fakat şiiri okurken ve aynı zamanda

[159] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 15.

analiz yaparken farklı bir anlam da kazanıyor. Şiirin içeriğinde bir ve tek ulusu öğrenme ve öğretme, ilerleme ve gelişme konularda bilgi vermektedir. Bundan dolayı diyebiliriz ki Rexhep Voka kendi lehçesiyle yazmış olduğu *E dita* başlığı iki anlam içeriyor: *E dita* - İkinci ve *E dita*- Bildim anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.

Bu bölümün adı Voka tarafından kullanılan lehçede. Tetovo lehçesi, "y" harfini "i" harfiyle değiştirme özelliğine sahiptir.

Günümüzde olduğu gibi Voka'nın bu bölgedeki yazılarında da konuşma sırasında Arnavut dili standartlarında olduğu gibi *ylberi* -göküşağı değil ilberi deniyor.

Fakat yazarın bu bölümü "E dita" olarak adlandırmasının nedeni nedir? Bu isimlendirmenin nedeni, kitabın ilk kısımlarından, daha katı olarak ikinci kısımdan ortaya çıkan mantıksal sonuçtan kaynaklanmaktadır. İkinci bölümde, Voka ana dilinde öğretme ve öğrenme hakkında konuşuyor. Bu gerçekleştikten sonra, Voka'ya göre, milli farkındalık olan ikinci seviyeye geliyoruz. Voka'nın bu bölümü bu biçimde adlandırmasının mantığı, milli şuura sahip olan bir halkın en mühim ikinci öğesinde öğrenmeyi sağlayan şeydir.

Voka'nın gözünde, halkını en çok inciten şey kabilelere veya etnik kökene yapılan çağrıdır. Bu bölünme, eğer insanlarda geçerliyse, yabancı düşmanların onu onlara karşı bir zayıflık olarak kullanmasına neden olacaktır. Yüksek idealler uğruna, kişisel kinlerden kurtulalım, kitabın sonunda, diğer şeylerin yanı sıra, bir şiir yazdığı zaman:

Armiqsijn tmallkume e të shkret

Përgjithmonë ta përcellëm ndërmet

Vëllaznijn të bekume e të vërtet

Në mes ta sellëm për jet.[160]

Lanetli ve ıssız düşmanlık

Her zaman birbirimizeden uzaklaştırdı

Kutsanmış ve gerçek kardeşlik

Hayatı sonsuza dek ortada birleştirdik.

Voka'nın döneminde Türk dili devletin resmi dili olduğundan dolayı Türkçe hem Türkler için hem de diğer etnik gruplar için çok önemli ve gerekliydi. Devlette kurumlarında görev alabilmek için üniversite mezunu olmak zorunluydu. Bunun için de özelikle İstanbul uygun bir şehirdi. Zira insanlar İstanbul gibi bir şehirde kendilerini daha çok geliştirme şansını elde ediyorlardı. Voka'nın Türkçe dilini öğrenmek için iki önemli amacı olduğunu gömekteyiz:

1. Liderliği Türklerin elinde bırakmamak.
2. Arnavut öğrencilerin akademik gelişimi sağlamak.

Türk dilini bilen Arnavutların sayısı artarsa, sayılarının Arnavutluk vilayetlerinde Osmanlı idaresinde istihdam edilebileceği kadar büyük olması ihtimali artar düşüncesi ile hareket etmiştir. Başka bir ifadeyle yıllar sonra, devlet kurumlarında Arnavut çalışanların sayısı arttıkça, güç dengesi Arnavutlar lehine de değişmiştir.

Öte yandan, Türkçe öğretmek Arnavutluk öğrencileri için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üniversitelerin kapılarını aralayacaktı; bu yüzden eğitim fırsatı daha büyük olurdu.

[160] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 16.

Türkçenin öğretimi ile ilgili olarak, Voka kelimelerinden anadilde öğretmenin ve okumanın önemini fark ediyoruz. Bu öğrenimin yokluğunda hiçbir ulus, detaylandırma olmaz ve düşman gücü her zaman geçerli olur.

6. *Mendime* Eserinin Özeti

"Mendime" çalışması, bir iş olarak sahip olduğu değer ve hedefler için büyük önem taşımaktadır, önemi iki düzeyde görülmektedir:

1. İdeolojik düzlem
2. Edebi dil düzlem

İdeolojik düzlem açısından, "Mendime" çalışması ulusal aydınlanma ideolojisini yeniden sunar. Ana odak noktası, sadece anadilde eğitim yoluyla elde edilen ulusal farkındalığı arttırmaktır. Bu açıdan çalışmanın bir diğer önemli unsuru, Arnavutların Tosk veya Geg gibi dini ve hatta eyaletlere bölünmemesidir. Aynı zamanda, Osmanlı hükümetine karşı bir memnuniyetsizlik ve isyandır. Hükümeti şiddetle eleştiriliyor ve Arnavut ulusunun ilerlemesinin önünde bir engel gibi görüyordu.

Kanunda emredilen güce karşı fikirlerin Voka'nın geleceği için belirleyici bir kararı olacaktır. Bu düşünceler nedeniyle, Voka yönetimsel ve kurumsal işlerden atılır ve hayatını yoksulluk içinde sokaklarda geçirmek zorunda kalmıştır.

“Mendime” isminde çalışmanın ideolojik düzlemine nazaran eğitim, bir ulusun tarihsel gelişiminin kilit noktasıdır. İnsanların geçmişini bilmek, şimdiki zamanı bilmek için bir ön koşuldur. İdeolojik olarak, bu çalışma Arnavutluk ulusal vatanseverliğinin bir ilanı olarak gündeme getiriliyor ve Arnavut halkının sorunlarının çözüleceğine dair bir el kitabdır.

Edebi ve dilsel alanda "Mendime" çalışması iki nedenden dolayı özel bir öneme sahiptir:

1. Biçimsel figürlerin kullanımı
2. Polog bölgesindeki illeri ve konuşmayı belgelemek

Voka'nın en çok kullandığı stilistik figürlerden antitez. Bu rakam yardımıyla Voka, sosyal antigonizm hayatı yaşayan Arnavutların yaşamsal endişelerini dile getiriyor.[161] Bunlardan biri var:

vesh kimi, por nuk ndijme,

sy kemi e nuk shohim

Mend kemi e gjë sdimë[162]

Kulaklarımız var, ama duymuyoruz,

gözlerimiz var ama görmüyoruz

Aklımız var ama hiçbir şey bilmiyoruz

Antiteze ek olarak, Rexhep Voka tarafınca yaygın olarak kullanılan bir başka sayı metafordur. Kendi yarattığı metaforları kullanmanın yanı sıra, halk temelli metaforları da kullanıyor. Mesla şöyle bir ifades bulunuyor:

...te kapim mirësinë e mbarësinë[163]

...iyiliği ve refahı kavrayalım

Burada Arnavutların bilinçli olarak eğitilmesi ve ilerlemeleri mantıklı olarak çözüm üretmeye çalışıyor. Stilistik figürlerin bir başka kullanımı,

[161] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 88.
[162] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 25.
[163] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 25.

aforizmaların en ünlülerinden önde gelen Voka tarafınca da yaygın olarak kullanılan aforizmaların kullanılmasıdır.

"... Një njeri që nuk ka fe e dije, sado që e sheh të gjallë të vdekur dije".[164]

"Dini ve bilgisi olmayan insan her ne kasdar canlı görünsede ölmüş bir cessetten farksızdır."

Dil açısından ana özellik, bazı durumlarda standart dilin ve hatta Tosk lehçesinin kullanmadığı "ë" harfinin kullanılmasıdır.[165]

Bu özelliği içeren örnekler arasında: *zëgidhen* -çözmek, *pastëro*- temizlemek, *vorfëri* -fakirlik, *këjo*- bu vs.

Bu "ë" kullanıma konumuna ön vurgu konumu denir. Voka'nın "ë" kullanımı için başka bir unsuru, son işlevde yer alır: *dite* -gun, *punë* -iş, *fjalë* -kelime, *të tane*/ *të gjithë* -hepimiz, vb. Ancak bu mektubu bu konumda kullanmadığı birçok durum vardır. Aslında, vakaların büyük çoğunluğunda, Voka bu konumda "ë" kullanmaz, örneğin: *dor*/*dorë* -el, *errsir/errësirë* -karanlık, *far/ farë* -tohum, *shpijn/shtëpinë* -ev ve diğerleri.

Voka'nın memleketinin konuşmasının karakteristiği olan çalışmada karşılaşılan bir başka özellik de son konumda "mb" sonekinin kelimelerdeki gibi kullanılmasıdır: *mbas*-arka, *mbret*-kral, *mbyt*-öldürmek ve diğerleri, daha sonra gj sonekinde "dj" ve "tj" ifadeleridir.[166]

---

[164] Rexhep Voka, *a. g. e.*, s. 27.
[165] Vehbi Bexheti, faqe *a. g. e.*, s. 98.
[166] Vehbi Bexheti, *a. g. e.*, s. 101.

Dişil cinsiyetin çoğulunun formülasyonunda, Voka *binajat* -binalar, *madhnijat* -majesteler, vb. gibi "-ja" sonekini kullanır.

Ayrıca kelimelerde karşılaştığımız "aue" ve "ue" harflerinin çoğullarını kullanıyoruz: me *cëllue*/ për të shikuar -görmek, *tu kërkaue*/ duke kërkuar -aramak, *duer*/ dyer -kapılar, *ruej*/ ruaj -kayıt etmek vs.

Bu bölümün amacı, işi gerçekleştirme biçimi sebebiyle dilsel ve yazınsal bir zenginliği temsil ederek Voka'nın değerlerini göstermektir ve içeriği nedeniyle ideolojik açıdan önemlidir. "Mendime" kitabı, Voka'nın kendisinin ve ne istediğinin reel bir göstergesi olan Voka'nın muazzam mirasıdır. Akıcı ve zengin dilin yanı sıra düşünce ve tavsiyeler kitabı "Mendime" olmazsa olmaz bir yapıt haline getirir. Ayrıca, çalışmanın yazılı satırlarında aydınlanma fikirleri açıkça ve Arnavut halkının ilerlemesi için bir itici güç olarak ortaya konulmuştur.

SONUÇ

Çalışma esnasında Voka'nın ulusal, pedagojik ve dini faaliyetlerini ayrıntılı olarak ele almaya çalıştık. Çalışma Voka'nın ideolojisi ve geride bıraktığı "Mendime" ve "Elifbaja" şeklinde yazılı eserlere dayanarak gerçekleştirildi. Çalışmanın de hipotezi olan ve çıkardığımız en önemli nokta, Rexhep Voka'nın tüm ulusal faaliyetlerinin hiçbir vakit ulusal olmayan ilkelere ve aydın fikirlerine düşmediğidir. Bu noktada Voka Türkofili ve ulusal bağlılığı tahsis eden ve suçlayan kişilerle taraf olmamıştır. Çünkü bu teorinin desteklenmesi, çalışmanın tartışılması ve Voka'nın Arnavut dilinin Arap harfleri ile alfabenin belirlenmesi konusunda ısrarcı olmuştur. Böylece bu iddialar gerçek dışıdır. Voka'nın ideolojisini ve Arnavut eğitimine olan ateşli arzusunu ve tarihsel gerçeklerin verdiği argümanları analiz eden çalışma boyunca, Latin alfabesini desteklemediği sonucuna varır. Çünkü kendisi Türk-Arap alfabesi ile eğitim gördü ve ikincisi Türk-Arap alfabesini bilmenin Arnavut öğrencilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim kurumlarında daha yüksek akademik eğitim görmelerinin yolunu açacağını inanıyordu.

Voka eğitimin hem değerli bir insan yetiştirmek hem de genel ulusal bilinci yükseltmek için ana unsur olduğunu düşünüyordu. İnsan ile hayvanı tek halde tanıtan benzetme, Arnavutluk'a Arnavut okullarını açıp sürdürmesi için devredilemez bir neden veriyor ve o zamanlar Arnavut okulları çok az sayıdadır. Bu sonucun bir kararı olarak, başka bir alt nokta daha vardır ve bu, eğitimin ana dilde kaçınılmaz bir şekilde yapılması gerektiğidir. Tetova medresesinde öğretmen olarak Voka, Arnavutça dilinde öğrencilerin eğitimini sürdürdü, hem de Manastır ve Dibra'daki gibi fazlaca sayıda yurtsever kongrede, Arnavutça öğretiminde ısrar etmede en önde gelenlerden biriydi. Bu sonuç, Voka'nın çıkarlarına yönelik bahsettiğimiz bilgileri pekiştiriyor.

Eğitim konusunda Voka, Fen bilimlerinin öğretimine büyük önem vermiştir. Avrupa'da bilim öğretimi, Voka'nın Arnavutlar için de istediği

endüstriyel ve ekonomik ilerlemeyi mümkün kıldığından, bu Avrupa'daki ilerici fikirlerin bir kucaklamasını temsil ediyordu.

Bir sonraki sonuç, Voka'nın Arnavutlar arasındaki bölücü girişimlere karşı yürüttüğü aleni savaştır. Arnavutların bölünmemek için gittiği yol dinden başlayarak fazlaca farklıydı. Bu konuda, hiç kimse benzer biçimde direnmedi ve Arnavut milleti Hıristiyan ve Müslüman arasında hiçbir fark olmadığını muhtelif gerekçelerle doğruladı.

"Mendime" çalışmasıyla ilgili yorum, aydınlanma fikirlerinin yanı sıra dil, edebiyat ve gazetecilik açısından üst seviyede bir uygulamayı ortaya koymaktadır. Ayrıca Voka'nın yazılı eserlerinden ve Tetova şehrinde verdiği öğretiden yüksek pedagojik değerler vurgulanıyor. Yaptığı etkinlikler konusunda etik olmasıyla birlikte insanı da mükemmelleştirdi.

Tezden çıkardığımız son nokta ise dini ve milli faaliyetlerin bölünmesi ve bir birine karışmamasıdır. Voka bir imamdı ve bu mesleği icra etmişti. Ayrıca Müftü olarak yüksek bir dini konuma ve otoriteye sahipti. Genellikle bu görevde iken, otoriter tarafına, gücüne daha da çok güç katmak için kullandı. Voka, Müftülük görevinin yanlış yönde kullanılmasına izin vermedi ve tam tersi bile bu görevi Arnavutları korumak için kullandı. Fikirlerinin duyurulması ile birlikte onun bu görevden atılmaya zorlanması, söylediklerimizin haklılığını ortaya çıkarıyor.

İmam olarak Voka, "İlmihal" adlı çalışmasını yazarak eğitimsiz Müslüman insanları eğitmeye çalıştı. Fakat ideolojisindeki dini perspektif hiçbir noktada ulusa karşı bir hareket değildi, aslında bu perspektif vatanseverliğini daha da güçlendirdi.

Hayatındaki en önemli şey ulus ve eğitimdi. Bu amaçlar için mahkûmiyet aldı ve yorulmadan çalıştı ve bu amaçlar için hayatını adadı.

Hayatının seyrinin farklı bir yola yönelmesi boşuna değildi. İlkelerini ihlal etmeyi ve insanlarına karşı çalışmayı asla kabul etmedi ve sokaklarda çiçek satarak hayatını sona erdirmek zorunda kaldı.

KAYNAKÇA

Ajdini, Ejup, *Ekskomunikimi kulturor dhe letrar te shqiptarët e Maqedonisë,* Aza- SEsoft Kitabevi, Tetovë 1999.

Akademia e Shkencave e Shqipërise, Instituti i Gjuhësise dhe i Letërsisë, *Fjalor i Shqipes së Sotme,* Botim i dytë i ripunuar, Toena, Tiranë 2002.

Akademia e Shkencave të Shqipërisë, *Fjalori i Gjuhës së Sotme Shqipe*, Tiranë, 1980.

Akçam, Taner, *A Shameful Act*, Macmillan Kitabevi, London 2007.

Aleksander, Rostovski, "Jedna statistika iz srednje Maćedonije". *Nova Iskra*, Cilt 151, Sayı 16, Belgrade 1899.

Animali, Skënder, Prifti, Kristaq, *Historia e Popullit Shqiptar: Vëllimi 2*, Botimet Toena, Tiranë 2008.

Avzi, Mustafa, "Ta Njohim për së Afërmi Rexhep Vokën", *Hëna e Re*, Cilt/34, Shkup 1992.

Bexheti, Vehbi, *Rexhep Voka dhe Vepra e Tij 1847-1917*, Çabej Kitabevi, Tetovë 2001.

Birken, Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reichert Kitabevi, Wiesbaden 1976.

Brewer, David, *The Greek War of Independence*, Overlook Duckworth, London 2011.

Çajupi, Andon Zako, "Klubi I Selanikut", *Rrufeja*, Kajro, Cilt 8, 1909.

Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, California 1993.

Clayer, Nathalie, *Aux Origines du Nationalisme Albanais: la Naissance d'une Nation Majoritairement Musulmane on Europe*, Karthala, Paris 2007.

Cleveland, William L, & Bunton, Martin, *A History of the Modern Middle East: 4th Edition*, Westview Press, Kolorado 2009.

Crowe, John Henry Verrinder, *Russo-Turkish Wars 1828–29 and 1877–1878 – The War of 1877-78,* Cilt 11, Cambridge University Press, Cambridge *2018*.

Elsie, Robert, SERVIAN ARMY LEFT A TRAIL OF BLOOD; Thousands of Men, Women, and Children Massacred in March to Sea, Say Hungarian Reports, *New York Times*, New York 31 Dec. 1912.

Endresen, Cecilie, *"Diverging images of the Ottoman legacy in Albania"*, Lit Verlag, Berlin 2011.

Fishta, Gjergj, "Lot Gjakut", *Hylli i Dritës*, Sayı. 1, Shkodër 1913.

Fishta, Gjergj, *Lahuta e Malësisë*, Cılt XVII, Botimet Françeskane, Shkodër 2013.

Flett, Kate, Krämer, Gudrun, Matringe, Denis, Nawas, John, Rowson, Everett, (eds.). *Encyclopaedia of Islam* (3rd ed.). Brill Academic Pub kitabevi, Leiden, 2013.

Frashëri, Sami, *Vepra 9: Personalitetet Shqiptare në Kamus al-alam*, Logos-A Kitabevi, Shkup 1994.

Gashi, Feim, *Kosovalı aydınların din anlayışı*, Marmara Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Gib, Hamilton Sir, *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt. V, E.J. Brill Kitabevi, Leiden 1979.

Güler, Emre, *Masculinities in Early Turkish Republican Novels (1924-1951)*, İstanbul Bilgi University, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Istanbul 2014.

http://historia.shqiperia.com/rilindja/kreu_12.php, Erişim Tarihi 26.07.2020.

http://www.intratext.com/IXT/SQI0012/_P1.HTM, Erişim Tarihi 25.07.2020.

http://www.shipkovica.com/konsiderata.htm, Erişim Tarihi 26.07.2020.

http://www.zemrashqiptare.net/news/47010/ilmi-veliu-rexhep-shipkovica-dhe-nashyt-zajazi.html, Erişim Tarihi 20.11.2019.

http://zaninalte.al/2018/11/hoxhe-voka-i-tetoves-teolog-mesues-pedagogmendi mtar -dhe-atdhetar-i-shquar-shqiptar/, Erişim Tarihi 21.11.2019.

http://zaninalte.al/2018/11/hoxhe-voka-i-tetoves-teolog-mesues-pedagogmendi mtar -dhe-atdhetar-i-shquar-shqiptar/, Erişim Tarihi 22.01.2019

https://islamansiklopedisi.org.tr/voka-receb Erişim Tarihi: 13.06.2020

https://web.archive.org/web/20080519204222/http://www.divers.ro/albanezi_istoric_ro, Erişim Tarihi 13. 11. 2019.

https://web.archive.org/web/20160303195950/http://www.albanianhistory.net/texts20_1/AH1913_6.html, Erişim Tarihi 20.03.2020.

https://www.google.com/search?q=shipkovica+kisha+e+arberit&client=firefox-bd&sxsrf=ALeKk03t0wSS4KE42hCKzTPMSrAaqixUxg:1594234856305&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=E0mbAVrVuhdpiM%252CZLyMw0UTnSMxTM%252C_&vet=1&usg=AI4_kRk2sq0VUFuGgY_jKcMjGCW8mRqA&sa=X&ved=2ahUKEwiEqbHSq77qAhUS06YKHZa3D3kQ9QEwAnoECA

kQCQ&biw=1920&bih=976#imgrc=E0mbAVrVuhdpiM, Erişim Tarihi: 13.06.2020

Hysa, Mahmud, *Hoxhë Voka veprimtar I Rilindjes Kombetar*. Diturıa İslam, Prishtinë 1991.

Islami, Islam, *nga kumtesa e mbajtur me rastin e ribotimit të veprës "Mendime" me transkribimin shqip*, Tetovë 1991.

Jacques, Edwin, E. *The Albanians: an ethnic history from prehistoric times to the present*, McFarland Wordpress, New York 1995.

Jelavich, Charles, Jelavich, Barbara, *The establishment of the Balkan national states 1804–1920*, University of Washington Press, Washington 1986.

Kadriu, Zeqir, Bexheti, Vehbi, Lafe, Emil, Xhaferi, Hamit, İbrahimi, Mustafa, Mustafa, Avzi, Zajazi, Tahir, İdrizi, Xhemaludin, Mehdiu, Feti, Ajdini, Ejup, Murati, Xheladin, Veliu, Ilmi, Bushaj, Majlinda, Shabani, Emine, Vata, Rovena, Dogani, Besa, Mazllami, Zejni, Skënderi, Dritan, Rexhepi-Alili, Zejnepe, Bakiu, Donika, Saliu, Zurijeta, Ramadani, Besarta, Fejzuli, Hafije, *Jeta dhe Vepra e Rexhep Vokës (Me rastin e 170 vjetorit të lindjes dhe 100 vjetorit të vdekjes)*, Universiteti i Evropës Juglindore Kitabevi, Tetovë 2018.

Kaleshi, Hasan, *Prillog Poznavanja Arbanske Knjizhevnosti iz Vremena Preporada, Arbanska Knjizhevnost na Arbanskom Jeziku, Godishnjak*, Ballkanoloshki Institut, Cilt I, Sarajevo 1957.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison 1985.

Kërçini, Abdi, "Letërsi", *Shkolla Shqipta*re, Sayı 56, 57, Tiranë 1943.

Knut S, Vikør, *Between God and the Sultan: A History of Islamic Law*, Oxford University Press, Oxford2005.

Koliqi, Hajrullah, *Historia e arsimit dhe mendimit pedagogjik shqiptar*, Botimet Cabej, Tiranë 2004.

Kreiser, Klaus, *Istanbul: ein historischer Stadtführer: "Europäische Migranten sind verantëortlich für Ortsnamen wie Arnavutköy Verlag CH Beck.*

Mekulli, Esad, Brigjet, Rilindja, Prishtinë 1981.

Mustafa, Avzi, *Figura mësuesish shqiptare I*, Bashkësia Kulturore Shqiptare, Tetovë 1995.

Öney, Gönül, Bulut, Lale, Çakmak, Şakir, Daş, Ertan, Aydoğan Demir, Demiralp, Yekta, Kuyulu, İnci, Ünal, Rahmi H. *Early Ottoman Art: The Legacy of the Emirates. Museum with No Frontiers, MWNF (Museum Ohne Grenzen)*, Viena 2013.

Osmani, Shefik, *Rilindja Kombëtare për formimin e identitetit t*ë *shkolle*ë *shqipe, 100 vjetori i M*ësënjtores *s*ë *pare shqipe t*ë *Korc*ës, "Libri shkollor", Tirane 1987.

Osmani, Tomor, "Faik Konica dhe alfabeti i gjuhës shqipe", *Albania*, Cilt 6, Shkodër 1993.

Rexhepagiq, Jashar, *Zhvillimi i arsimit dhe I sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në territorin e Jugosllavisë së sotme deri në vitin 1918*, Rilindja Kitabevi, Prishtinë 1970.

Rrapaj, Jonilda, Kolasi, Klevis, "The Curious Case of Albanian Nationalism: The Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation-State", *The Turkish Yearbook of International Relations*. Ankara University, Faculty of Political Science, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Shaw, Stanford J, and Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2: Reform. Revolution and Republic-The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Stavro, Skendi, *The Albanian National Awakening*, Princeton University Press, Princton 1967.

Şükrü, Hainoglu, M, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford 1965.

Vickers, Miranda, *The Albanians: A Modern History*. I.B.Tauris Word Press, London 2014.

Vishko, Ali, "Kontributi i R. Vokës në lëvizjen kulturore të shqiptare të pollogut", *Jehona*, Sayi 2, Shkup 1968.

Vishko, Ali, "Objektet İslame në Ohër e Rrethinë", *Hëna e Re*, Sayi 30, Shkup 1994.

Vishko, Ali, Kontributi i R. Vokës në Lëvizjen Kulturore të Shqiptare të Pollogut, Jehona Sayı. 2, Shkup, 1968, s. 92.

Voka, Rexhep, Elifbaja Shkib, Muhamed Beg, Istanbul 1910.

Voka, Rexhep, *Mendime*, Këshilli i Bashkësisë İslame Kitabevi, Tetovë 1991.

Ymeri, Baki, A. Kamberi, *Shqiptaret e Rumanisë*, Klubi Letrar Kitabevi, Tetovë 1995.

Ymeri, Baki, Rexhep Voka në Memorjen e bashkëfshatarëve të tij, *Albanezul*, Bukuresht, Nëntor, 1994.